

İDDET BEKLEYEN VE YANINDA MAHREMİ OLMAYAN KADINLARIN SEFERE ÇIKMASI VE HACCA GİTMESİ (*)

Zeki KOÇAK (**)

ÖZ

Bu çalışmada iddet bekleyen kadının sefere çıkması ve hacca gitmesi ile yanında mahremi olmayan bir kadının sefere çıkması ve hacca gitmesi, deliller eşliğinde usulî esaslar çerçevesinde değerlendirilecektir.

Konuya yeni bakış açıları kazandırabilir düşüncesiyle maruf olan Hanefî, Malikî, Şafî ve Hanbelî mezheplerine ilaveten Caferî ve Zahirî mezhepleri de ilave edilecektir.

İki bölümden oluşan makalemizde sonuçtan ayrı olarak her bölümün akabinde kendi değerlendirmelerimize ve tercihlerimize yer vererek konunun tanzihî ve bölüm bölüm müzakeresi hedeflenmiştir. Kadim ulemanın görüşleri yanında çağımızdaki İslam hukukçularının görüşü beraber verilirken meselelerin tablilinde yeni illet tespitlerine de yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Hac, sefer, iddet, kadının mahremi, illet, himaye, istitaat (güç yetirme) değerlendirme, mezhep

ABSTRACT

The Case of Women in the Period of Legal Retirement Regarding Travelling and Performing Hajj to Mecca without a Mahram

In the study it is aimed to evaluate the case of women in the period of legal retirement regarding travelling and performing Hajj to Mecca without a Mahram within the framework of legal proofs.

In order to give a new perspective to the subject, we gave opinions of four sunni schools, Ja'fari and zahiri schools. In addition to the article consists of two main parts. Apart from the conclusion part, we discoursed our assessments and thoughts in every following parts, thus we aimed to make further explanations on the subject by discussing it chapter by chapter.

Furthermore, the opinions of the ancient and contemporary scholars were given and the new detection of causes were mentioned when the matters are analyzed.

Keywords: Pilgrimage, travelling, period of legal retirement, cause, guardianship, capability, school

* Bu makale dokuz sayfalık özet bir sunum halinde, Afyonkarahisar'da DİB tarafından 2012 yılında düzenlenen V. Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısında müzakere edilmek üzere sunulmuştur.

** Dr., DİB Erzurum Ömer Nasuhi Bilmen Dini Yüksek İhtisas Merk. Eğitim Görevlisi.

Giriş

İnsanoğlu bu âlemde hayatını idame ettirirken bir takım afakî ve enfûsi kurallara bağlı kalmak durumundadır. Nasıl ki maddi varlığını korumak için coğrafi ve biyolojik esaslara, şartlara ve durumlara riayeti gerekiyorsa, manevi dünyasını korumak için de yaratanın emir ve nehiyelerini dikkate alması gerekir. İnsan hayat boyunca yapması gerekenleri her zaman sabitkadem olarak gerçekleştiremez. İşlerini takip etmesi, bir kısım mekân-ı mahsusaya bağlı ibadetleri zaman-ı mahsusunda eda etmesi ve en azından ilahi emir gereği bizden öncekilerinin akıbetlerini görüp ibret almak için yeryüzünde seyahat etmesi de gerekir.¹

İşte bu seyahati yapacak olan erkeklerle kadınların bir takım esaslara uyması dinin isteklerindedir. Biz tebliğimizde sadece kadınların iddet beklediği esnada seyahat etmeleri ile normal hallerde seyahat etmeleri ve hac ibadeti gibi bir fârizâyı eda için yapacakları yolculukla ilgili hükümleri ele almayı düşünüyoruz. Kadın genel olarak yaratılışı gereği hem madden hem de manen korunmaya erkekten daha fazla muhtaçtır. Hz. Peygamber (sav) “Sizin en hayırlınız hanımlarına en güzel davranmanızdır”² “*وخياركم خياركم لنسائهم خلقا*”, “kadınlara iyi davranmanız yönündeki tavsiyeme uyun, zira onlar sizin gözetiminizde olan kimselerdir”³ “*ألا واستوصوا بالنساء خيرا فإنما هن معنوا عندكم*”⁴ buyurarak bu gerçeğe işaret etmiştir.

Biz bu çalışmamızda konuyu, meşhur olan dört mezhep ile Ca’feri ve Zahiri mezheplerine göre inceleyeceğiz. Giriş bölümünde hazırlık babından olmak üzere sefer, hac ve iddetle ilgili genel bilgiler vermeyi düşünüyoruz. Daha sonra İki bölümden oluşan tebliğimizde değerlendirmeler yapıp tahrir ettiğimiz hususları ve tercihlerimizi kıymetli ilim erbabıyla paylaşım tahki-i amik ile daha da geliştirecek güncel bir meseleyi müzakere etmek istiyoruz.

1. Sefer ve Mahiyeti

Sefer kelimesi, Arapça’da (سَفَرٌ - يَسْفِرُ) “*ıslah etmek, düzenlemek, açmak ve keşfetmek*” anlamlarına gelmektedir. İnsanın fitratını (ما خلق له) ortaya çıkardığı için bu şekilde isimlendirildiği düşünülebilir.⁴ Ayrıca Sefer, müsaferele müteradif kullanıldığında lügatte herhangi bir mesafeye gitmektir. Bu sözcüğün karşıt anlamlısı ise “*ikame*”tir. Hanefilere göre ıstılahta, muayyen bir mesafeye gitmektir ki, mutedil bir yürüyüş ile üç günlük yani on sekiz saatlik

1 30. Rum, 42

2 İbn Mace, *Nikâb*, 50.

3 Tirmizi, Rada, 10.

4 İbn Manzûr, Cemaleddin, *Lisanu’l-Arab*, Beyrut, 1997, IV, 367-368.

bir mesafeyi ümran-ı vatanı, yani oturduğu şehrin hudutlarını terk ettikten sonra, kat etmeye denir.⁵

Seferilik hükümleri,⁶ seferilikte mesafe,⁷ vatan,⁸ seferilikte illet⁹ gibi seferilikle ilgili diğer hükümler, azimet-ruhsat konusu ve seferle ilgili diğer tartışmalar hayli yekûn tutmaktadır.¹⁰ Konumuzun çerçevesini açacak olması nedeniyle, bu gibi meseleleri ilgili kaynaklara havale etmekle yetiniyoruz. Hatta çağımızdaki İslam hukukçularının seferilik konusuyla ilgili çalışmaları ve müzakereleri için İSAV vakfınca yayınlanan esere bakılıp ayrıntılı olarak incelenebilir. Bu minval üzere Kur'an ve sünnet merkezli olarak sefer konusunun yeniden ele alınması, konuyla ilgili ulemanın tahriç ve tercihlerinin değerlendirilmesi gerektiğine inanıyoruz.¹¹

İnsanoğlu bu âlemde, ister zaruri olsun isterse olmasın yolculuk yapmakta ve seyahat etmektedir. Filhakika hayatın kendisi de bir yolculuktan ibarettir. Kısacası bu dünya hayatında, insanoğlunun seyahati bir vakiadır. Bunun emniyet içerisinde olmasının ise ayrı bir ehemmiyeti vardır. Nitekim Kur'an'da da bu duruma dair işaretler bulunmaktadır.¹² "سيروا فيها ليالي وأياما آمنين"

5 Cürçânî, Seyyid Şerif, *Kitâbu'r-Tarîfât*, thk. Abdurrahman Mar'aşlı, Beyrut, 2007, s.191; Heyet, *Türk Hukuk Lügati*, Ankara, 1991, s.294; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, İstanbul, 1985, s.173

6 Geniş bilgi için bkz. Atar, Fahrettin, "Seferilik Hükümleri" *Seferilik ve Hükümleri*, İSAV, İstanbul, 1997, s.13-14.

7 Erkal, Mehmet, "Seferilikle İlgili Mesafe Ölçüleri", *Seferilik ve Hükümleri*, İSAV, İstanbul, 1997, s. 153-168, Aktan, Hamza, "Seferilikte Zaman ve Mesafe Kriteri", *a.g.e.*, s. 227-246.

8 Akyüz, Vecdi, "Seferilik Açısından Vatan Kavramı, Seyahat Hürriyeti", *Seferilik ve Hükümleri*, İSAV, İstanbul, 1997, ss.119-135.

9 Seferde illet için bkz. Şahin, Osman, *İslam Hukukunda Seferilik ve Hükümleri*, Samsun, 2009, ss.100-105.

10 Erdoğan, Mehmet, "Seferilik Hükümlerinin Değişmesi", s. 409-421. Mehmet Erdoğan tarafından tercüme edilen Erzurum Müftüsü Osman Bektaş'ın seferilikle ilgili risalesi için aynı eser, s. 422-428; Yaylalı, Davut, "Seferilik Hükümleri", ss. 247-290; Baktır, Mustafa, "Seferilikte Azimet ve Ruhsat", *Seferilik ve Hükümleri*, İSAV, İstanbul, 1997, ss. 323-335; Yazır, Emalılı Hamdi, "Seferilik Bahsi", *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, haz. A.C. Köksal-M. Kaya, İstanbul, 2011, s. 403-421. .Gözübenli, Beşir, "Elmalılı'nın Seferilik Mealesine Yaklaşımı", *Seferilik ve Hükümleri*, İSAV, 1997, s. 137-152

11 Bilgi için bkz. Çetiner, Bedrettin, "Kur'anda Sefer", *Seferilik ve Hükümleri*, İSAV, İstanbul, 1997, ss. 37-52; Aşıkutlu, Emin, "Sünnette Seferilik", *Seferilik ve Hükümleri*, İSAV, İstanbul, 1997, ss. 53-68.

12 22.Sebe,18.

2. Hac ve Mahiyeti

Hac kelimesi Arapça'da (حج يحج) varmak, ulaşmak, tereddüt etmek, mü-nakaşa etmek ve tazim edilecek mekânları ziyaret etmeyi kast etmek anlamlarına gelmektedir.¹³ İstilahta ise *kast-ı mahsus ile Arafat'ta bir miktar durduktan sonra Kâbe'yi usulüne uygun olarak tavaf etmek suretiyle ziyaret etmekten ibaret-tir.*¹⁴ Kısaca mekân-ı mahsus, zaman-ı mahsusunda fiil-i mahsus ile ziyaret etmektir.¹⁵

Hac ibadeti nevi şahsına münhasır bir takım özellikleri taşımaktadır. Her ibadetin ehemmiyetine yönelik özel ifadeler kullanılırken hac için bizzat Allah için (الله) olma kaydının zikredilmesi üzerinde çokça düşünülmesi gereken bir husustur. Farzietini ifade eden "وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا" ayeti incelendiğinde hac mükellefiyeti bakımından -ilk bakışta- kadın ve erkek arasında bir farkın olmadığı anlaşılmaktadır. "إِيَّهَا أَنْاسٌ قَدْ فَرَضَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ الْحِجَّ فَحِجُّوا" ¹⁶ Şeklindeki hadis-i şerif de haccın erkeklere ve kadınlara farz olduğuna ibare-siyle delalet etmektedir. Ayrıca ayette geçen "الاستطاعة" kavramının ne olduğu sorulduğunda, Rasulullah'ın(sav) "الزاد والراحلة" (azık ve binek)¹⁷ buyurması, aye-tin zahirinden anlaşılan zâd ve rahilesini temin eden kadına da haccın farz oldu-ğu hükmünü teyit eden bir başka delildir. Nitekim "وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى" ¹⁸ ayeti mucibince bütün imtiyaz ve farklardan tecerrüt ederek ilahi bir yolculuğa çıkmanın bütün insanlara beyan edildiği ve bu ilahi ferman karşısında kadın ve erkek müsavatinin savunulması ve hac yolculuğundaki heyecanın kadınlarda daha çok oluşu calibi dikkattir. İbn Zübeyr ve tabiundan bir cemaate göre ayette geçen 'istitaat'ten maksat 'sıhhat' olup takva azığıyla azık-lanmayı ifade eden ayet de bu konuyla irtibatlıdır.¹⁹ Buna göre nüzul sebepleri farklı da olsa bu iki ayet birlikte değerlendirilmeli, maddi azık yanında manevi azık olan takva da dikkatten uzak tutulmamalıdır. Hatta Hz. Aişe annemizin, Hz. Peygamber'e (sav): *Ya Rasulullah "علم النساء جهاد" kadınlara cihad farz mıdır?* sorusuna Rasulullah (sav) "*Evet onlara cihat farzdır, ama o ci-hatta savaş yoktur, o hac ve umredir*" *نعم عليهن جهاد لا قتال*

13 İbn Manzur, *a.g.e.*, II, 226.

14 Cürcani, *a.g.e.*, s. 145; Bilmen, *İlmihal*, s.347.

15 Halebî, Muhâmmed b. İbrahim, *Mülteka'l-Ebbur*, İstanbul, tsz, s, 80; el-Meydâni, Abdül-ğani el-Ğanîmî, *el-Lübab fi Şerh'l-Kıtab*, Beyrut, 2010, I, 164.

16 Müslim, *Hac*, 412.

17 San'anî, Muhâmmed b. İsmail, *Sübülüs-Selâm Şerhu Büluğul-Merâm*, thk. Halil Memun, Beyrut, 1997,II, 288 (Hadis no 729), Aynî, Bedreddin, *Umdetü'l-Kâri Şerhu Sarihi'l-Bu-harî*, Dâru'l-Fikr, tsz, X (IX), 122-123.

18 2. Bakara, 197.

19 San'anî, *a.g.e.*, II, 289.

العمره²⁰ فيه الحج والعمرة buyurması dikkate alınmalıdır. Ayrıca yapılan iki umrenin, bu iki umre arasında işlenen günahlara kefaret olması, mebrur/makbul olan hacın cennetten başka bir karşılığının olmaması gibi hususlar kadın erkek herkesin iştiyakını artırıp kalbini ürperterek o yolculuğa sevk etmektedir.

قال رسول الله (صلعم) العمرة الى العمرة كفارة لما بينهما والحج المبرور ليس له جزاء إلا الجنة²¹

Bütün bunlara ilaveten ibadetlerimizin ism/günah ve isyan şüphelerinden arınması dinin genel amir hükümlerindedir. Bu bilinçte olmak her iman ehlinin vazifesidir. Ancak yurt içinde ve özellikle yurtdışına yapılan seyahatlerde memleketimizde genel olarak kadınların seferiliği ile ilgili pek soru sorulmazken özellikle hac ibadeti söz konusu olduğunda üzerinde hassasiyetle durulması bir çelişki gibi görülmektedir. Bu durum dini algılamada bir problemin varlığını gösterir niteliktedir. Bu meyanda acaba Başkanlığımıza yurtdışına eğitim için giden bayanlarla ilgili mahremiyet merkezli ne kadar soru gelmiştir? Hac ve umre organizasyonlarında başkanlığımızı mahremiyet konusunda eleştirenlerin konuyu her iki boyuttan mütalaa etmesi daha yararlı olacaktır. Her zaman olduğu gibi bugünde Başkanlığımızın meseleyi iki boyutlu olarak ele alması memnuniyet vericidir.

Kanaatimizce halkımızın hac ve umredeki mahremiyete ilişkin hassasiyeti, biraz da bu tür konuların ibadet mevzuu içerisinde yer almasıyla ve de halkımızın ibadetlere olan ihtiramlarıyla doğrudan alakalı olabilir. Fakat bu düşüncemiz, halkın dini farklı algılamadaki durumunu izah etmeye yeterli değildir. Bunun nedenlerinin çok yönlü olarak araştırılması gerekmektedir.

“وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَّعْلُومَاتٍ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِّنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطِيعُوا النَّاسَ الْفُقَرَاءَ”²²

3. İddet ve Çeşitleri

İddet, lügatta bir şeyi saymaya, beklemeye denir. “ وَأَخْصُوا الْعِدَّةَ ” Şer’i istilahta ise “ زمن قدره الشارع لزوال ما بقي من اثر الزواج بعد الفرقة ” firkat /ayrılıktan sonra evlilik eserinin izalesi için Şari’in takdir ettiği zamana iddet denir.²³ Bu tarifte yer alan ‘Şari’in takdir ettiği zaman’ ya ay hesabı ile veya hayız/tuhr

20 İbnni Mâce, *Menâsikü'l-Hac*, 8.

21 Buharî, *Hac*, 26.

22 22. Hac, 27–28.

23 Abdülhamid, Muhammed Muhyiddin, *el-Ahvalü’ş-Şahsiyye*, Beyrut, 1984, s. 333.

(kur') hesabı ile ya da hamileliğin sona ermesiyle olmaktadır. Evliliğin sona ermesi anlamında firkat kelimesinin seçilmesinin sebebi, bu kelimenin anlamının talak, fesih ve ölümden daha genel olmasıdır. İddet genel olarak ay, kur' ve vaz'ul-haml(çocuğu doğurmak) olmak üzere üçe ayrılrsa da bunların her birinin alt başlıkları düşünüldüğünde sayı bir hayli artmaktadır. Biz bunların detayını mahalline bırakarak -önemine binaen- bir kaçını müddetleriyle birlikte kısaca ele alıp konumuzu ilgilendiren hususlara geçmek istiyoruz.²⁴

3.1. Talak veya Fesih ile Evliliği Sona Eren Kadının İddeti

Bu evsafaftaki kadınlarla ilgili âyet; “وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ” “Boşanan kadınlar üç kur' beklesinler”²⁵ şeklindedir. Bu ayette yer alan “يَتَرَبَّصْنَ” ifadesinin anlamı aslında ‘beklerler’ şeklindedir. Ancak “الاخبار من الشارع جار مجرى”²⁶ usul kuralı mucibince lâfzen ihbar olan, manaca inşa olabilir. Dolayısıyla ayetin bu ibaresi emir anlamına geldiğinden vücûb şeklinde bağlayıcı bir hüküm doğurmaktadır.

2.2. Kocasının Ölümü İle Evliliği Sona Eren Kadının İddeti

“وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا”²⁷

Kur’anda has ifadeyle, “kocasını ölenlerin geride bıraktıkları eşleri dört ay on gün iddet beklerler” buyrulmaktadır. Tabii ki burada hüküm, hamile olmayan kadının iddetini ifade etmektedir. Biz bütün hallerde sahih nikâhın akabinde ki durumları esas almaktayız. Şayet nikâh akdi fasit olur da kadının kocası ölürse, vefat iddeti beklemez, ancak cinsel ilişki olmuşsa talak iddeti bekler.²⁸

2.3. Hamile Kadının İddeti

Hamile kadının iddeti ayetle sarîh bir şekilde sabittir. İbarenin delaletiyle hüküm açıktır.²⁹ “وَأُولَاتِ الْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ” hamlin vaz'ı iddetin bittiğinin delilidir.

24 İddet çeşitleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Abdülhamit, a.g.e., s. 337–341.

25 2. Bakara, 228.

26 Haskefi, Muhammed Alaaddin, *İfâdetü'l-Envâr ala Usulil-Menâr*, thk. M.S, el-Burhanî, Dîmeşk, 1992, s. 247; Hadimî, bu kaideyi “اخراج الامر في صورة الخبر تأكيد له” şeklinde ifade etmiştir. Hadimî, Ebû Said, *Haşiyetün ale'd-Dürer Şerhü'l-Gurer*, İstanbul, 1310, s. 215.

27 2. Bakara, 234.

28 Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Mâze el-Buhari, Mahmut b. Ahmed b. Abdülaziz b. Ömer, *el-Muhitü'l-Burhânî fi'l-Fıkhi'n-Nu'mânî*, Beyrut, 2003, IV, 27.

29 65.Talak, 4.

Boşanan veya kocası ölen kadın, hamile ise iddeti, doğumunu yapmakla tamamlanır. Yani ölen kocanın iddetini veya boşama iddetini beklemesi gerekmez; doğumla birlikte iddet süresi biter. Ancak bu esnada kadın düşük yapar da ceninin azaları da belli hale gelmiş olursa iddet sona erer, aksi takdirde iddet beklemesi gerekir.³⁰

2.4. Yaşlılıktan Dolayı Hayız Görmeyen Kadının İddeti

وَاللَّائِي يَسْنَ مِنَ الْمَحِيضِ مِنْ نَسَائِكُمْ إِنْ ارْتَبْتُمْ فَعِدَّتُهُنَّ ثَلَاثَةَ أَشْهُرٍ وَاللَّائِي لَمْ يَحْضَنْ ”Kadınlarınız içinden, artık ay halinden ümit kesmiş olanlarla hiç âdet görmemiş bulunanların iddetleri de -eğer şüphe ederseniz- bilin ki üç aydır.”³¹

Sinn-i iyas (Menapoz, genelde 50–55) yaşına gelen, yani artık ay hali görmeyen kadınların iddeti, Kur’an’da üç ay olarak belirlenmiştir. Hiç ay hali görmeyen ergenlerin de bu hükme tabi olacağını savunanlar olmuşsa da bu tartışmalıdır, bu mevzuyu aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

Bu başlık altında buluşa ermeyen küçüklerin durumu tartışılrsa da Hukuk-u Aile Kararnamesi küçüklerin evlendirilmesini yasakladığından³² ve günümüz hukuk sistemlerinde ilgili konunun üzerinde hassasiyetle durulduğundan bu husustaki iddeti burada gündeme almaya gerek duymuyoruz.

2.5. Ergin Olduğu Halde Hiç Hayız Olmayan Kadının İddeti

Buluğ yaşıyla sinn-i iyas yaşı arasında olup ay hali görmeyen kadınların iddeti mezhepler arasında tartışılmış; bu durumda olan kadına *mümteddetü't-tuhr* denilmiştir. Buna mukabil daima kan gören bir kadının iddet durumu da tartışılmıştır. Bu durumda olan kadına da *mümteddetül-hayz* veya *mütehayyire* denilmiştir.³³

Hanefi mezhebine göre, *mümteddetü't-tuhr* olan kadın, kocasından ayrıldıktan sonra hayız görmekte iken hayızdan kesilip de bir daha hayız görmezse üç kâmil hayız tamamlanmadığından dolayı üç ay beklemeye intikal etmez. Ancak elli beş yaşına kadar bekler yine de hayız görmezse o zaman üç ay bekleyerek eşinden ayrılır. Tabii ki bu süre çok uzun olup ulema arasında tartışılmıştır.³⁴ Konunun daha ziyade nafaka eksenli oluşu da dikkat çekicidir. Mısır

30 Bilmen, *a.g.e.*, II, 375; Yaman, Ahmet, *İslam Aile Hukuku*, İstanbul, 2011, s. 89; Abdülhamit, *a.g.e.*, s. 340.

31 65.Talak, 4.

32 *Hukuku Aile Kararnamesi*, İstanbul, 1333, s. 3, md.7.

33 Abdulhamid, *a.g.e.*, s. 342–343.

34 Ebu Zehra, Muhammed, *el-Ahvalü's-Şahsiyye*, Kahire, 1957, s. 375; Şelebi, Muhammed Mustafa, *Abkâmu'l-Üsrati fi'l-İslam Dıraseten Mukarereneten*, Beyrut, 1977, ss. 643–650; Bedran Ebu'l-Ayn, *el-Fıkhul-Mukarinü li'l-Ahvali's-Şahsiyye*, Beyrut, 1967, ss. 460–470.

Ahvali Şahsiye kanunu da aynı konudaki iddet süresini bir yılla sınırlamıştır. Ancak belirtilmelidir ki M. M. Abdülhamit de “bu süre iddeti sınırlamak için değil sadece kadının hileyle nafaka almayı sürdürmesini engellemek içindir” değerlendirmesini yapmaktadır.³⁵

Mümteddetü'l-hayz konusuna gelince, kocasından ayrılan kadın hayız görmekte iken hiç ara vermeden hayız devam etse ne yapılacağı konusu tartışmalıdır. Kâmilin üç hayız tespit edilemediğinden sürenin tespiti de zordur. Önceki hayız günleri belli ise ona göre hesap edilir. Eğer o da belli değilse Hanefilerde *müftâ bih* olan görüşe göre bu kadının kocasından ayrıldıktan sonra yedi ay beklemesi gerekmektedir. Diğer fakihler ise üç ayın yeterli olacağını savunmuşlardır.³⁶

Mümteddetü't-tuhr ve *mümteddetü'l-hayz* olan kadınların durumunun günümüz tıbbi gelişmeleri ile yeniden mütalaa edilmesi faydalı olacaktır. Çünkü bu konuda bağlayıcı olabilecek kati nasları tespit edemiyoruz.

Görüştüğümüz sahanın uzmanı Jinekolog Operatör Dr. Berrin Göktuğ Kadioğlu, bu durumdaki kadınların kan tahlili ve diğer muayenelerle durumunun ortaya çıkacağı, bir hastalık varsa bu hastalığın ekarte edilmesinin mümkün olacağını söylemiştir. Yani sağlıklı kadınlarda olağan dışı bir şekilde âdetin veya temizlik süresinin uzamasının veya gecikmesinin bir hastalığın işareti olabileceğini ifade etmiştir.

Mümteddetü'l-hayz konusu çok sıkıntılı olmasa da, *mümteddetü't-tuhr* konusu kadının beklemesi açısından çok uzun dönemi kapsadığından hem ona zarar verecek, hem de nafaka yönünden kocaya ciddi külfet oluşturacaktır. Muhtemeldir ki bundan dolayı Osmanlı döneminde Malikî içtihadı esas alınarak nafaka yükümlülüğü 9 ayla sınırlandırılmıştır.³⁷

Cessâs Talak suresinin 4. ayetinin nüzul sebebini şu rivayete dayandırmıştır: Übey b. Ka'b “*Ya Rasulallah kitapta küçüklerin, yaşlıların ve hamilelerin iddetleri zikredilmedi*” deyince *وَاللَّائِي يَسْنَ مِنَ الْمَحِيضِ مِنْ نَسَائِكُمْ إِنْ ارْتَبْتُمْ فَعَدَّتْهُنَّ ثَلَاثَةَ أَشْهُرٍ وَاللَّائِي لَمْ يَحْضَنْ* ayeti nazil oldu. Bu ayetten hareketle selef âlimleri farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. İbn Müseyyeb'in naklettiğine göre, Hz. Ömer “*herhangi bir kadın boşanırsa ve o esnada ay hali görür de daha sonra hayız kesilirse dokuz ay bekler. Eğer hamile olduğu anlaşılırsa tamam, yok eğer hamile değilse o zaman dokuz aydan sonra üç ay daha bekler; böylece başkasıyla evlenmesi helal olur*” demektedir. İbn Abbas da “*şayet kadın hayız gördüğü halde boş-*

35 Abdulhamid, a.g.e., s. 342.

36 Abdülhamid, a.g.e., s.343.

37 *Nafaka Kanunu* (Hazırlayan: Orhan Çeker), İstanbul, 1985, s.15.

nır ve hayız görmezse işte şüphe budur” demiştir. Kısaca ayette geçen “إِنْ ارْتَبْتُمْ” kısmı tartışmanın merkezini oluşturmaktadır. Bu konuda Ma’mer Katâde’den, O da İkrime’den böylesi bir kadının üç ay beklemesi gerektiğini nakletmiştir. Kısacası konuyla ilgili bir yıla üç ay arasında değişen rivayetler mevcuttur.³⁸ Cassâs, ay hali kesilip bir daha ay hali görmeyen kadının sinn-i iyas yaşına kadar beklemesini, akabinde de üç ay bekleyerek kocasından ayrılabilceğini söylemiş ve Hanefilerin, İmam Şafî’nin, İmam Leys’in ve İmam Sevrî’nin aynı kanaatte olduğunu nakletmiştir. Daha sonra Cassâs, ayeti kısım kısım ele alarak âyiseye ait iddetin üç ay olduğunu belirtmiştir. Ayrıca lafzın zahirinden de ay hali görmekte olan kadının ay halinin kesilmesi durumunda bu kadının da âyise kategorisine dâhil edileceğini söylemiştir. Çünkü “وَاللَّائِي لَمْ يَحْضُنَّ” ay hali görmeyenler ki, hayız görmediği sabit olan kadınlar da “لمن ثبت انها لم تحضن” böyledir, tespitinde bulunmuştur. Hamli sabit olanların durumuna gelince, hamillerinin vaz’ıyla iddetlerinin sona ereceği ayetin devamından, sarahaten anlaşılmaktadır. Netice itibariyle âyetteki “إِنْ ارْتَبْتُمْ” (eğer şüpheye düşerseniz) kaydı, ay hali görmekteyken adetten kesilip bir daha ay hali görmeyen veya baştan beri adet olmayanlar hakkındadır. Onların iddeti, normal şartlarda yaşları adet görmeye müsait olsa bile, âyise durumundaki kadınla aynıdır.

واللّائِي لم يحضن يعني واللّائِي لم يحضن عدتهن ثلاثة أشهر، لأنه كلام لا يستقل
بنفسه، فلا بدّ له من ضمير، وضميره ما تقدّم ذكره مظهراً، وهو العدة بالشهور³⁹

Cassâs’ın bu görüşü gramer açısından da uygun gözükmektedir. Çünkü Arap dilinde bu anlamda *mezkurun delaletiyle mahzûf* olan pek çok uygulama ve şahit mevcuttur.⁴⁰ Ayrıca Ebu’l-Bekâ da bu kısmı şöyle tevil etmiştir:

"واللّائِي لم يحضن" هو مبتدأ و الخبر محذوف أي فعدتهن كذلك.

Buradan da anlıyoruz ki, *mümteddetü’-tuhr* olan kadın üç ay bekleyecektir.⁴¹ Zaten belağat üstadı olan Zemahşerî de burada üç ay beklemenin *‘mezkurun delaletiyle mahzûf’* olduğunu; dolayısıyla *mümteddetü’-tuhr*’un üç ay beklemesi gerektiğini gramer olarak açıkça ifade etmiştir.⁴² Fakat ihtiyat açısından Hz. Ömer’in de kabul ettiği ve Mâlikî mezhebinin benimsediği

38 Bilgi için bkz. Cassâs, Ali er-Râzi, *Ahkâmü’l-Kur’an*, Beyrut, 1993, III, 683–684.

39 Cassâs, *a.g.e.*, III, 674–675.

40 Bkz. İbn Hişâm, Cemalüddin, *Katru’n-Nedâ ve Bellü’s-Sadâ*, thk. Yusuf Hebbud, Beyrut, 1998, s, 147. Misal: “يَأْتِي مِمَّا تَأْكُلُونَ مِنْهُ وَيَشْرَبُ مِمَّا تَشْرَبُونَ أَي مِنْهُ” Mü’minun, 23/33.

41 Ebu’l-Bekâ, Abdullah b. Hüseyin el-Ukberî, *İrabu’l-Kur’an li Ebi’l-Bekâ*, (el-Cemel ale’l-Celaleyn ile beraber), İstanbul, 1987, IV, 402.

42 Zemahşerî, Ebu’l-Kasım, *el-Keşşâf*, Dâru’l-Fikr, 1977, IV, 121.

dokuz ay ve ona ilaveten üç ay yani toplamda bir yıllık süre takdiri, tercihe şayan görülmektedir. Bu konuyla ilgili yeni bir çalışmanın yapılması faydalı olacaktır diye düşünüyoruz. Hukuk-u Aile Kararnamesinde ise dokuz ay beklenmesi yönünde tercih söz konusudur.⁴³ Elmalılı da “*iddetten maksat haml şüphesini kaldırmak olduğundan, haml süresinin ekserisinden fazla bekletmek hikmeti şâri’e muvafık olmasa gerektir*” diyerek kanaatini belirtmiştir.⁴⁴ Sonuç itibariyle Merğînânî de küçüğün ve yaşlının iddetinin ilgili ayete binaen üç ay olduğunu, iki hayız gördükten sonra hayızdan kesilip artık hayız görmeyenin iddetinin de, bedelle mübdelün minhin ceminden kurtulmak için yine üç ay olduğunu açıkça beyan etmiştir.⁴⁵

2.6. Gayri Müslim Kadınların İddeti

Müslüman bir erkekle evli olan kitabî (Yahudi-Hristiyan) bir kadın iddet konusunda müslüman kadın gibidir. Müslüman erkekle evli olması bunu mucibdir.⁴⁶

Gayri müslim erkek ve gayri müslime olan kadın eğer İslam devletinin tebaası ise (zimmî-zimmîye) Ebu Hanîfe’ye göre boşanma veya kocasının ölümü yüzünden iddet beklemez,⁴⁷ kendi dinlerindeki esaslara tabi olurlar. Çünkü fukaha arasında genel kabul gören bir hadisi şerifte “*اتركوهم وما يدينون*” “*onları (Ehl-i Kitabı) kendi dinleri üzere bırakınız*” şeklinde buyrulmuştur.⁴⁸ İmameyne göre zimmiyeler hakkında da her halde iddet lazım gelir. Çünkü bunlar dâr-ı İslam ahalisindedir.⁴⁹

Yahudilerde iddet doksan bir gündür, kadın çocuklu veya hamile ise çocuğunun iki yaşını ikmal etmesini beklemek mecburiyetindedir. Hıristiyanlarda ise iddet, mutlak olarak firkatten itibaren bir yıl olup kadının hamile olması müstesnadır.⁵⁰ Eimme-i selaseye göre de müslümanın nikâhında bulunan bir gayr-i müslimeye talak veya vefattan dolayı iddet lazım gelir.⁵¹

43 H.A. K, md. 140.

44 Yazır, Elmalılı H., *Hak Dini Kur’an Dili*, İstanbul, 1979, VII, 5066.

45 Merğînânî, Burhanüddin Ebu’l-Hasen, *el-Hidaye Şerhu Bidayeti’l-Mübtedi*, Beyrut, 1990, II, 308–309.

46 Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle Aile İlmihali*, s. 463.

47 Mevsilî, III, 173.

48 Mevsili, III, 111.

49 Bilmen, II, 384.

50 H.A. K, md. 140.

51 Bilmen, II, 384.

I. İddet Bekleyen Kadınların Sefere Çıkması ve Hacca Gitmesi

İddet bekleyen kadının üzerine terettüp eden vücutiyetleri belirledikten sonra, iddet halindeki kadın sefere çıkabilir mi? Hacca gidebilir mi? sorularına cevap arayacağız. Öncelikle sefere çıkma konusuna değineceğiz.

1. Konuyla İlgili Ayetler ve Delil Oluşları

İddet bekleyen kadınlarla ilgili genel bir durum söz konusudur. Şöyle ki, iddet bekleyen kadının, iddetini kocasının evinde geçirmesi gerekir.

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعَدَّتِهِنَّ وَأَحْصُوا الْعِدَّةَ وَاتَّقُوا اللَّهَ رَبَّكُمْ لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ وَلَا يُخْرِجَنَّ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ لَا تَدْرِي لَعَلَّ اللَّهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرًا⁵²

Ayeti, kadının kocasıyla yaşadığı evden çıkarılmamasını ve kendisinin de çıkmamasını ibarenin delaletiyle ve has olan nehiy sığasıyla açık şekilde belirtmiştir. Karineden hali nehyin tahrir ifade ettiği usulcüler indinde müsellemidir.

"النهي يفيد التحريم بغير قرينة صارفة/ ان صيغة النهي المجردة عن القران حقيقة في التحريم"

Ayetteki nehiy ifadelerinden sonra "apaçık hayâsızlık yapmaları hariç (bir yana)" şeklinde bir istisna yapılması acaba nehyi tahfif eden bir karine olabilir mi? bunu ele alacağız. Ancak ayetin devamında "Bunlar, Allah'ın tayin ettiği hudutlardır. Ve her kim Allah'ın hududuna tecavüz ederse, mutlaka kendi nefesine zulmetmiş olur" buyrulması -kanaatimizce- nehyin vücutiyetini pekiştirmiştir. Bu nevi ifadelerin hass ve muhkem lafızlardan sonra gelmesi usul açısından önemlidir. Ayrıca ayetin son kısmındaki "Bilmezsin, olabilir ki Allah, ondan sonra bir emir (durum) ortaya çıkarıverir" ibaresi çok şeyi fehmettirmektedir. Özellikle ric'i boşamada evde bulunmak kocanın eşine tekrar dönmesine vesile olabilir. Dolayısıyla aile birliğinin korunması, nesebin korunması, kadınların korunması; kısaca diyaneten, hukuken ve kazaen pek çok hikmetleri olabilir.

Ayetteki istisnanın, nehyin kat'iliğine bir tahfiflik getirip getirmediği kadınların evlerinden ayrılıp sefere veya hacca gitmelerine etki edeceğinden bizzat incelenmesi gerekmektedir. Belağat açısından bu nevi muttasıl istisnalara kasr-ı hakiki denir ki, bu nehyin ve nefyin anlamını pekiştirmektedir. Dolayısıyla "إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ" açıkça bir kötülük (meydana) getirmiş olmaları durumu olmadıkça" şeklindeki kayıt, kadının iddetini evinde beklemeye

sinin zaruretini ve bu hükmün katiliğini gösterir. Tıpkı “لا اله الا الله” da olduğu gibi.⁵³

Usulü'l-fıkh açısından bu nevi istisnalara “*muhassıs-ı muttasıl*” denmesi lafzın müstakil olmayıp bizzat لا ve benzerleriyle birlikte yapılmasından dolayıdır ki bu ibaretü'n-nassa dâhildir.⁵⁴ Tabii ki biz burada Cumhurun benimsediği istisna ispatta nefy, nefyde ispattır görüşüyle, Hanefilerin benimsediği istisnanın, ne nefiy ne de ispatta hüküm ifade etmeyip sadece vasita olduğu görüşünü tartışmaya açmak istemiyoruz. Çünkü mahal ona uygun değildir.⁵⁵ Bizim burada maksadımız “لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ وَلَا يَخْرُجْنَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ” ayetindeki istisnanın durumudur. Buradaki istisna, muttasıl olduğundan usuldeki istisnanın tahsis ediciliği ile ilgili ileri sürülen şartlara da uygundur.⁵⁶ Dolayısıyla buradaki istisna, nehyin delaletini tahfif etmeyip, takviye etmiştir. Elmalılı da “ Bu istisnanın “ وَلَا يَخْرُجْنَ ” filine taalluku yakındır, yukarısına veya her ikisine taalluku muhtemeldir. Huruca mütaallık olduğu takdirde serkeşlikle hurucun sanki açık bir fuhuş gibi aşırı bir fenalık olacağını iş'ar ile nehyde mübalağa ifade eder ki İbn Ömer, Süddi, İbn Saib ve Nehaî'den mervi olan budur. Ebu Hanife hazretleri de bunu ahzetmiştir. Çıkar giderlerse iddetleri hakkında kurtulmuş olmazlarsa da süknâ ve nafaka hakları sakıt olur. İhraca mütaallık olduğu takdirde ise fahişe-i mübeyyine, sirkat, su-i kasıt gibi açık bir hıyanet, bir ma'siyet ve hatta ağır sebb ü şetim gibi fâhiş'e eşit olmak melhuzdur”⁵⁷ şeklindeki usuli değerlendirmesiyle istisnanın nehyi tekit ettiğini açıkça beyan etmiştir. Ayrıca “ وَلَا يَخْرُجْنَ ” “onlar çıkmasınlar yahut çıkmazlar” sığısı hem nehyi gaib cemi müennes hem de fiili muzari nefyi müstakbel cemi müennes olabileceğinden dolayı nehyi olması da nefiy olması da muhtemeldir. Böyle nefiy suretiyle nehyin, sarahaten nehyiden daha belîğ olduğu malumdur. Yani kocaları izin verse bile zaruret olmayınca çıkmaları haramdır, çıkmamalıdır ve çıkmazlar.⁵⁸ Ancak yukarıda açıkladığımız istisnai durumlar hariçtir.

İddet bekleyen kadının, kocasının hanesinde, iddet bekleme zarureti usulen sabit olmuştur. Hatta Zemahşerî evlerin kocalara ait olduğu anlaşılma

53 İn'am Fevval Ukkavî, *el-Mu'cemü'l-Mufasssal fî Ulumi'l-Belağa*, Beyrut, 2006, ss. 621–622.

54 Zeydan, Abdülkerim, *el-Veciz fî Usulil-Fıkh*, İstanbul, tsz, s. 314.

55 Konuyla ilgili tartışmalar için bkz. Şevkânî, Ali b. Muhâmmmed, *İrşâdü'l-Fuhul*, Beyrut, 1994, s. 224.

56 Zeydan, *a.g.e.*, s. 314.

57 Yazır, *a.g.e.*, VII, 5055–5056.

58 Yazır, *a.g.e.*, VII, 5055.

birlikte kadınlara muzaf kılınması “لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ” iddetleri bitinceye kadar o kadınların o meskenlerde haklarının olduğuna delildir ve tekitle gelmiştir. Onlara bu konuda herhangi bir eziyetin verilmemesini de işaret etmektedir⁵⁹ diyerek ince bir noktaya atıfta bulunmuştur. Şimdi acaba kadının sefere çıkması ve hacca gitmesi, iddet beklediği evi terk etmesi için bir istisna olabilir mi?

Ömer Nasuhi Bilmen, sahih bir nikâhtan dolayı iddet bekleyen kadının ister ric'i ister bain talakla boşanmış olsun bir zaruret tahakkuk etmedikçe gece gündüz evden çıkmaması gerektiğini belirttikten sonra bu meselenin hukukullah/âmmeme mesalihi ile ilgili olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla Bilmen, bain talakla ve üç talakla boşanmış bir kadının iddet beklediği evden ayrılarak sefere çıkamayacağını, talak ile zevciyyet zail olduğundan kendisini boşayan kocayla da gidemeyeceğini açıklamış olmaktadır. Ric'i boşanan kadın da ne kendi kocasıyla ne de mahremiyle sefere çıkar. Ancak kocası ric'at ederse çıkabilir. İddetin vakti muayyen olduğundan, hacca dahi gidemez. Çünkü farz olan hac için muayyen bir müddet yoktur.⁶⁰

Bu değerlendirmede iki husus dikkat çekicidir. İlk husus, iddetin hukukullah olması ikinci husus ise iddetin muayyen müddetinin olup farz haccın muayyen müddetinin olmamasıdır.

Şimdi bu iki illete dayanarak hüküm verilirse tartışma uzayabilir. Zira fıkıh eserlerinde “حقوق العباد اذا تعارضت مع حقوق الله الخالصة قدمت عليها” “*hakkullah ile hakkulibad tearuz ederse hakkulibad tercih edilir*” ibaresi yer almaktadır.⁶¹ Çünkü kulun ihtiyacı vardır, ancak Şari'in ihtiyacı yoktur. Netice itibariyle, hakkullah tazime daha layık olsa da bütün haklar da Allah hakkı mevcut olduğundan dolayı ikisi cem olunca kul hakkı takdim edilir. Aksi halde kul hakkı iptal edilmiş olur.⁶²

Dolayısıyla kadının *hakkulibad* olan özel ve zaruri bir sebebine binaen sefere çıkması nasıl engellenecektir? Diğer taraftan iddetin muayyen müddetinin olup, farz haccın muayyen müddetinin olmamasından hareketle hüküm vermek herhalde eserin yazıldığı döneme mahsustur. Çünkü kota uygulamasının olduğu günümüz dünyasında ülkemiz açısından konuya bakarsak, bir daha haccın çıkması zor bir ihtimaldir. Zaten ayeti kerimede ki “وَلَا يَخْرُجْنَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبِينَةٍ” nehiy bizzat evden çıkmamayla il-

59 Zemaşerî, *a.g.e.*, IV, 119.

60 Bilmen, *a.g.e.*, II, 386.

61 Abdulhamid, *a.g.e.*, s. 39.

62 İbn Âbidin, Muhâmmmed Emin, *Haşiyetü Reddi'l-Muhtâr*, Daru'l-Fikr, 1979, II, 462.

gili değildir,⁶³ belki bu sürede evden çıkmaları bir takım sosyal sıkıntılara sebep olabilir. İlgili hüküm bu ve benzeri hikmetlerden kaynaklanabilir. Kur’anda boşamayı müteakip “فَامْسَاكَ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٍ بِإِحْسَانٍ”⁶⁴ ve “ فَأَمْسِكُوهُنَّ فَإِذَا بَلَغْنَ ”⁶⁵ ve yine Talak suresinde aynı konu akışında “ فَأَجْلِهِنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ فَارْقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ ”⁶⁶ şeklinde buyrulması, evlilik birliği bozulunca, ayrılmanın da bir nezaketi ve nezahetinin olduğunu vurgulamak içindir. Maruf olan ayrılık; şer’an, aklen ve kamu vicdanında makul ve meşru olan neyse o şekilde olan bir ayrılıktır. Kur’an herhalde makul ölçülere riayeti esas almış ve onu ilan etmeye ve bizleri uymaya yönlendirmiştir. Dolayısıyla evlilik gibi ayrılık da bir haktır ve masiyet olmadığı sürece kadının önceki evinde hakkı vardır. Bu hakka bizzat hukuki olarak riayet edilmesi elzemedir. Bu yönden bakılırsa süknâ hakkı *hakkulibaddır*. Fakat Kâsânî, süknânın ibadet tarikiyle vacip olduğunu dolayısıyla *hakkullah* olduğunu ifade ettikten sonra ibadetlerin de özürle sakıt olacağını dolayısıyla özre binaen evi terk edeceğini söylemiştir.⁶⁷

Kâsânî’nin bu görüşünden hareketle, hac da bir ibadettir. Dolayısıyla *hakkullah* olması açısından o da vaciptir/farzdır. Şimdi kadının, kocasının evinde iddet beklemesi (hakk-ı süknâ) *hakkullah* olunca, tearuz eden bu iki haktan hangisi takdim ve tercih edilecektir. Malum, usulde tearuzu çözmek için bir alttaki delillere bakılır. İddet beklemenin farziyeti ile haccın farziyetini ifade eden ayetlerden sonra hadislere baktığımızda aynı derecede delil olan hadislerin varlığı tercihi zorlaştırmaktadır.⁶⁸ İşte bu durumda Hanefî, Mâlikî, ve Şafîliler kadının iddet beklemesi gereğini savunmuşlardır. İbn Kudame ise, “*bize göre ikisi de vaktinin darlığı ve vücubiyetinin terettübü açısından eşit seviyede iki ibadettir. Dolayısıyla hangisinin önce olduğuna bakarız. Önce boşama vaki olmuşsa iddet beklemesini, önce hacca niyet etmişse haccı takdim etmesini söyleriz. Çünkü hac daha tekitlidir ve İslam’ın rükünlerinden biridir. Onu ertelemek büyük meşakkattir, bu yüzden takdimi vaciptir*” diyerek konuyu biraz daha ileri götürür. Şöyle ki kocası öldükten sonra ihrama girer ve haccın fevtinden de

63 Mâturidî, Ebu Mansur, *Tevîlâtü Ehlîs-Sünne*, thk. Fatma Yusuf el-Haymi, Beyrut, 2004, V, 156.

64 2. Bakara, 229.

65 2. Bakara, 231.

66 65. Talak, 2.

67 Kâsânî, Melikü’l-Ulemâ, *Bedâi’ü’s-Sanâi*, Beyrut, tsz, III, 206.

68 Konuyla ilgili bilgi için bkz. İbn Kutluboğa, Allame Zeynüddin, *Şerhu Muhtasarü’l-Menâr*, Beyrut, 1993, s.139–148; Koçak, Zeki, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tearuzu Gidermede Tercih Yöntemi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2004, ss. 62–72.

korkarsa, ihramlı beklemekte meşakkatli olduğundan hacca gitmesi caiz olduğu gibi evinde oturup iddet beklemesi de caizdir. Ancakburada iddet öncedir ve onun ikmal etmesi kadının nefesine ağırlık ve zorluk verir. Bununla birlikte vakit müsaitseve iddeti müteakip hacca gitmesi de mümkünse o zaman hac vacip olur.⁶⁹ İbn Kudame'nin bu değerlendirmesi günümüz problemlerini çözüme açısından büyük bir kıymeti haizdir. İleride bu hususa, usul açısından tekrar değineceğiz.

Bir diğer husus ise “لا مساعٍ للاجتهاد في مورد النص” “*mevri-i nasda ictihada mesağ yoktur*”⁷⁰ kaide-i fikiyyesini, iddet bekleyen kadının evini terk etmesiile ilgili nass açısından düşünürsek, sefer ve hacca gitmesini tartışmak ne derece isabetli olur? Ya da bu konuda illeti bulup nassın delaletini, illet doğrultusunda içtihadı olarak değerlendirme yapabilir miyiz? Şöyle ki nasdaki evden ayrılmama, belirtildiği üzere evin dışına çıkmamak anlamında olmayıp, önceki hanesiyle irtibatını devam ettirme anlamına olabilir. Bu, kadının korunması için elzem olduğu kadar neslin muhafazası için de gerekli görülmüştür. “إن الاحكام تدور مع العلل عدما ووجودا”⁷¹ Usul kaidesi mucibince günümüzdeki sosyal şartları da dikkate alarak acaba biz illet tespitini yapıp ona göre hareket edebilir miyiz?

2. Konuyla ilgili Hadisler ve Delil Oluşları

Bu konuda söz söyleyebilmek için evlenen bu alanda buyrulan hadis-i şerifleri zikretmek faydalı olacaktır. Mesela, Hz. Cabir'den rivayetle şöyle dediği nakledilmiştir. “*Tezem kocasından üç talakla boşanmıştı, hurma toplamak için evden çıktığı sırada, yolda karşılaştığı bir kişi bunu yapmaması gerektiğini söyleyince tezem Hz. Peygamber'e (sav) giderek ne yapması gerektiğini sordu da O da şöyle buyurdu: “أخرجني فجزدي نخلك لعلك (أن) تصدقي منه او تفعلي خيرا”* “Çık ve hurmalarını topla, umulur ki sen o hurmalardan sadaka verirsin veya bir hayır işlersin.”⁷²

İddet bekleyen kadının kocasının evinden ayrılıp ayrılmayacağı konusu usul-ü fıkhıta hadislerin Kur'an'a arzı ve Hanefilerde kullanılan manevi inkıtâ başlıkları altında tartışılan Fatıma binti Kays olayıdır. Çünkü Kur'an ve sahih sünnet arasında tearuzun olmayacağı müsellemler bir durumdur. Dolayısıyla sahabe döneminden itibaren hadislerin Kur'an'a arzı konusu dikkat çekicidir. Mesela Fatma binti Kays, kocası tarafından boşandığı zaman Rasulullah'ın kendisi için süknâ ve nafaka ile hükmetmediğini söyleyince, Hz. Ömer “*unut-*

69 İbn Kudâme, Allame, *el-Muğni*, Kahire, 1996, XI, 144.

70 Mecelle, md.14.

71 Hallaf, Abdülvehhab, *Usulü'l-Fıkhi'l-İslamî*, İstanbul, 1984, s. 73.

72 Müslim, *Talak*, 55; Ebu Davud, *Talak*, 41.

ması veya hata etmesi muhtemel bir kadının rivayetiyle Allah'ın kitabını terk etmeyiz"⁷³ diyerek, Talak suresindeki ayet-i kerimeye atıfta bulunmak istemiştir. Tabii ki Hz. Ömer'in bunu reddetmesi haberin sahih olmasına mani değildir. Zira Hz. Aişe, Fatıma'nın doğru söylediğini kabul ederek O'nun evinin Medine'nin kenarında olduğundan Rasulullah'ın yalnız O'na ruhsat tanıdığını beyan etmiştir. Buharî'nin bu konuyu Talak suresinin birinci ayetiyle birlikte bab başlığı yapması da dikkate değer bir mevzudur.⁷⁴ Fakat Ebu Davud'daki Harun b. Zeyd'den gelen bir rivayette onun süknâdan çıkarılmasıyla ilgili olarak "انما كان ذلك من سوء الخلق" ifadesi geçmektedir.⁷⁵ Bu durum Talak suresinin birinci ayetindeki istisna edilen hususla uyum içindedir. Ancak biz Hz. Aişe'nin değerlendirmesini tercih ederek töhmetten uzak durmayı yeğliyoruz. Netice itibarıyla boşanan kadının süknâ ve nafaka hakkı hem mezkûr ayetle hem de diğer hadislerle sabittir. Fatıma binti Kays'la ilgili mesele, Hz. Rasulullah'ın onun durumuna özel bir ruhsat tanınmasıdır.⁷⁶ Ebu Hanife bu konuda Hz. Ömer'in görüşünü esas alarak tercihini ona göre şekillendirmiştir.⁷⁷ İşte Hz. Peygamberin Fatıma binti Kays'a iddet beklerken süknâsını terk etme ruhsatını zaruri bir sefer ile farz olan hac için kullanabilir miyiz? Ya da bu olayın O'na özel bir durum olduğunu düşünerek Talak suresindeki bir ve altıncı ayetlerinin⁷⁸ hükmüyle amel etmeliyiz. Hanefi mezhebine göre Kur'an'ın âmminin delaleti kat'i olduğundan dolayı haber-i ahadla tahsis edilemez. Çünkü hem sübuti yönden hem de delalet yönünden kat'i olan bir nass sübuten zanni olan bir nassla tahsis edilemez.⁷⁹ Hanefi usulcülere göre haber-i ahadla Kur'an'ın âmminin tahsis edilebilmesi için bu âmmla lafzın, evvelen müstakil

73 Ebu Davud, *Talak*, 40.

74 Buharî, *Talak*, 7; Ebu Davud, *Talak*, 40; Aynî, *Umdetü'l-Kari*, X (XX), 307–308.

75 Ebu Davud, *Talak*, 40.

76 Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Çakın, Kamil, "Hadisin Kur'an'a Arzı Meselesi" AÜİFD, s. 34, s. 243–245.

77 Ünal, İsmail Hakkı, *Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı*, Ankara, 1994, s.74.

78 "Ey Peygamber! Kadınları boşayacağımızda, onları, iddetlerini gözeterek boşayın ve iddeti sayın; Rabbiniz olan Allah'tan sakının; onları, apaçık bir hayasızlık yapmaları hali bir yana evlerinden çıkarmayın, onlar da çıkmassınlar. Bunlar, Allah'ın sınırlarıdır. Allah'ın sınırlarını kim aşarsa, şüphesiz, kendine yazık etmiş olur. Bilmezsün, olur ki, Allah bunun ardından bir hal meydana getirir." Talak, 65/1. "Boşadığımız, fakat iddeti dolmamış kadınları gücünüz nispetinde, kendi oturduğunuz yerde oturtun. Onları sıkıntıya sokmak için zarar vermeye kalkışmayın. Eğer hamile iseler, doğurmalarına kadar nafakalarını verin. Çocuğu sizin için emzirirlerse, onlara ücretlerini ödeyin; aranızda uygun bir şekilde anlaşın; eğer güçlüğüyle karşılaşırsanız çocuğu başka bir kadın emzirebilir." Talak, 65/6.

79 Abdulaziz Buharî, *Keşfü'l-Esrâr*, Beyrut, 1997, I, 294; Ebu Zehra, *Usulü'l-Fıkh*, Kahire, 1974, s. 158–164; Mâruf ed-Devâlibî, *el-Medhal, ilâ İlmi-i Usulü'l-Fıkh*, Dımeşk, 1958, s. 132–133.

ve mükarin bir lafızla tahsis edilmiş olması gerekir. Bu tahsis âmmin kat'iliğini değiştirdiğinden, diğer bir ifadeyle kat'iliğini zayıflattığından dolayı, saniyen zanni olan haberi ahadla tahsisinin caiz olacağı benimsenmiştir. Hatta Serahsî, "وظهر من مذهب أبي حنيفة رحمه الله ترجيح العام على الخاص في العمل به" şeklindeki ifadeleriyle bu konuda Hanefi mezhebinde âmmin has üzerine tercih edildiğini dahi söylemiştir.⁸⁰

Cumhura göre âmmin delaleti zanni olduğu için haberi ahadla tahsisi caizdir. Dolayısıyla diğer mezhepler bu konuda daha seyyaliyetli davranmaktadır.⁸¹ Fakat Mâlikîlerin tahsis için ilave şartlar koştığı da bilinmektedir.⁸² Diğer taraftan İbn Mesud'dan (ra) iddet bekleyen kadınlardan hacca gelenleri Neced'ten geri çevirdiğinin rivayet edilmesi⁸³ Fatıma binti Kays olayı ile ilgili ayetin tahsis edilmesinin zorluğunu göstermektedir. Ayrıca sefere çıkan müteddelerin evlerini terk ettiğine de delildir.

Müslüman kocanın boşadığı ehli kitaptan olan kadın, iddet beklediği esnada evden çıkabilir. Çünkü o ibadet niteliğinde olan şeylerle mükellef değildir. Ancak nesebin korunup karışmaması açısından kocası dışarı çıkmaktan men edebilir.⁸⁴

3. İddet Bekleyen Kadının Sefere Çıkması ve Hacca Gitmesiyle İlgili Mezheplerin Görüşü

İddet bekleyen kadının durumunu beyan eden Talak suresindeki 1. ayetin esas olup tartışmaya medar olduğuna daha önce değindik.⁸⁵ Şimdi mezhepler arasındaki farklara ve fetvalara dikkat çekmek faydalı olacaktır.

3.1. Hanefi Mezhebinin Görüşü

Hanefi mezhebine göre iddet bekleyen kadının, iddetini kocasına ait evde tamamlaması esastır. İster ric'i ister bain talakla boşanmış olsun kocası-

80 Serahsî, Şemüileimme Muhammed b. Ahmed, *Usulü's-Serahsi*, thk. Ebu'l-Vefa Afganî, Beyrut, tsz. I, 131–135; Fatıma binti Kays'la ilgili usül tartışması için bkz. el-Hinn, Mustafa Said, *Eserü'l-İhtilaf fi'l-Kavaidi'l-Usüliyye fi İhtilafi'l-Fukahâ*, Beyrut, 2000, s. 206–207; Ebu Zehra, *Usul*, ss.158–164.

81 Bkz. el-Hinn, ss. 206–208; Ünal, *a.g.e.*, s. 136–138.

82 Ebu Zehra, *Usul*, s. 164.

83 İbn Hümâm, Kemalüddin Muhammed b. Abdülvahid, *Fethü'l Kadir*, Bağdat, 1316, II, 149.

84 Bilmen, *a.g.e.*, s. II, 387.

85 يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعَدَّتِهِنَّ وَأَحْضُوا الْعِدَّةَ وَاتَّقُوا اللَّهَ رَبَّكُمْ لَا تَخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ وَلَا يَخْرُجْنَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ لَا تَدْرِي لَعَلَّ اللَّهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرًا. 65. Talak, 1.

nın evini iddet süresince terk edemez.⁸⁶ Kocasını ölüp de ölüm iddeti bekleyen kadının kocasından nafaka temin etmesi mümkün olmadığından maişetini temin için gündüzün evden çıkıp geceleyin eve dönmesi gerekir. Kocasını vefat eden bir kadına Hz. Peygamber'in⁸⁷ "امكثي في بيتك حتى يبلغ الكتاب أجله" bir kadına belirlenen iddet müddetini tamamlayıncaya kadar kocasının evinde kalmasını buyurması da⁸⁸ hükmün kat'iliğini gösterir. Zira usulde üzerinde durulan önemli hususlardan birisi de Hz. Peygamber'in beyanına bitişik amellerin uyulması gereken dini hüküm olduğu yönündedir. "اعمال يتصل ببيان الشريعة يكون شرعا متبعا"⁸⁹ Bu konuda Hz. Peygamber'in sarahaten kavlinin (emrinin) olması hükmü daha da pekiştirmektedir. Çünkü sözün delaleti fiilin delaletinden daha kuvvetlidir. Söz bizzat delalet için vaz' edilmiştir. Zaten Hz. Peygamberin bu konudaki sözlerine muhalif herhangi bir fiiline de henüz ulaşamadık. Ayrıca sözün ümmete, fiilin Hz. Peygamber'e mahsus olması muhtemel olduğundan kadının kocasının evinde iddetini tamamlaması mümkün olmadığı zaman kocanın evden ayrılması gerekir.⁹⁰ Hanefi mezhebine göre iddet bekleyen kadın ancak zaruret olursa evden ayrılabilir. Buradaki zaruretin illeti kadının, bاین talakla boşandığında kaldığı ortamda güvenlik sıkıntısının olması gösterilebilir. Evin dar olması halinde kocasının evden ayrılması daha uygun görülmüştür.⁹¹

İddet bekleyen kadının yola çıkması temel metinlerde açıkça zikredilmese de, yolculuk esnasında, mesela Mekke'ye giderken kocası üç talakla boşasa veya oturdukları şehirden başka bir şehirde kocası vefat etse, yolculuk esnasında buldukları şehirle yaşadıkları şehir arasında üç günden az bir mesafe varsa kadın şehrine döner. İkisinin arasındaki mesafe üç günlük ise isterse döner isterse iddetini bulunduğu yerde geçirir. Ancak emniyet açısından kendi şehrine dönmesi evlâdır. Diğer bir husus mahremi yanında olsa da iddet bekleyen -eşinin vefatı veya talak nedeniyle- kadın iddetini bitirmedikçe sefere çıkamaz, bu hac yolculuğu dahi olsa İmam-ı Ebu Hanife'ye göre hüküm böyledir. Fakat İmameyn'e göre yanında mahremi olan kadının iddeti bitmeden şehirden ayrılmasında "لا بأس به" herhangi bir beis yoktur (terki evlâdır). Çünkü kadını gariplik eziyetinden ve yalnızlıktan kurtarmak gerekir, bu ise özürdür. Seferin yasaklanması mahremi olmamasıyla ilgilidir. Mahremi varsa sefere çıkmasının

86 65.Talak, 2; Geniş bilgi için bkz. Sadruşşehid, Ömer b. Abdülaziz, *Şerhu'l-Camii's-Sağir*, Beyrut, 2006, ss. 330-333.

87 Ebu Davud, *Talak*, 44.

88 Merğinanî, *a.g.e.*, II, 313.

89 Ebu Zehra, *Usul*, s. 114.

90 Koçak, *a.g.e.*, s. 98.

91 Merğinanî, *a.g.e.*, II, 313.

da yani seferde bulunduğu şehirden ayrılmasında bir beis yoktur.⁹² Hatta Hadimî, emniyette olması şartıyla, iddet bekleyen kadın, aralarında kadınların da bulunduğu bir toplulukla beraber kendi şehrine dönebilir, demiştir.⁹³

Hanefi ulemasının, iddet bekleyen kadının zaruret hallerinde kocasının evini terk edebileceğinde ittifak halinde olduklarını görüyoruz. Hatta Hz. Alikızı Ümmü Gülsüm'ü, kocası Hz. Ömer şehit olunca oturduğu imaret evinden başka bir eve nakletmiştir. Hz. Aişe, kız kardeşinin kocası Hz. Talha vefat edince kız kardeşini Hz. Talha'nın evinden başka bir eve taşımıştır.⁹⁴ Genelde Hanefi mezhebine göre düzenlenen Mısır ve Suriye'nin ortaklaşa oluşturdukları Aile Hukukuyla İlgili Birleştirme Komisyonunda, 123. Madde çerçevesinde iddet bekleyen kadının örfe ve zamanın maslahatına binaen kocasının evinde kalmayıp dilediği yerde iddetini beklemesinin uygun olacağı benimsenmiştir.⁹⁵ Heyetin bu konudaki fetvasını örf ve maslahata dayandırması tartışılabilir. Örfün, âdetle müteradif olduğunu iddia edenler olsa da, örf kavramı yerine adet terimi kullanılsaydı daha uygun olurdu. Çünkü adet iyi kötü olabilirken örfte sadece iyilik mündemiçtir. Kur'ani ifadeyle maruflaşan örfdür. Kur'an'da 39 yerde örfün geçmesi de bu durumun ehemmiyetini gösterir. Ayrıca bir teamül ve âdetin örf olabilmesi için usuldedört temel şart belirlenmiştir. Bunlar; insanlarca maruf olmalı (ما تعارفه الناس), şer'i delile muhalif olmamalı, haramı helal ve bir vacibi iptal ediyor olmamalıdır.⁹⁶

Bu konuda şer'i nassa muhalefetin olduğu kanaatindeyiz. Dolayısıyla kadınların günümüzde istedikleri yerde iddet beklemeleri olsa olsa bir adet olabilir, ancak örf olamaz.⁹⁷ Alkame'nin rivayetine göre Hemedan denilen yerde kocası ölen kadınlar İbn Mes'ud'a gelerek yalnız kaldıklarını söyleyince, gündüzün bir araya gelip toplanmalarını, geceleyin ise her birinin kendi evinde kalması gerektiğini söylemesi,⁹⁸ maslahat ve zarurete binaen evlerini terk edebileceklerinin delilidir.

Kâsânî, kadına terettüp eden iddet bekleme vücubiyetiyle, farz hac için sefere çıkma vücubiyeti aynı olsa da, haccın daha sonra yapılmasının mümkün

92 Merğînânî, *a.g.e.*, II, 313.

93 Hadimî, *a.g.e.*, s. 220.

94 Kâsânî, *a.g.e.*, III, 206; Mevsilî, Mamud b. Mevdud, *el-İhtiyar li Tâ'lili'l-Muhtâr*, İstanbul, 1991, III, 178.

95 Komisyon (Mustafa Zerka, Hasan Memun, Mahmud Abdulkadir el-Mekadi), *Meşruu Kanuni'l-Ahvâl-i Şahsiyye el-Muvahhed*, Beyrut, 1996, s. 240-241.

96 Hallaf, *a.g.e.*, s. 100.

97 Örf ile adet arasındaki fark için bkz. Abdullatif b. Ahmed, *el-Furuk fi Usülü'l-Fık'h*, Medine, 1431, s. 435; Koçak, "Örf, Âdet ve Göreneğin Hukukî Değeri" adlı tebliğin müzakeresi, *Din ve Gelenek*, İSAV, İstanbul, 2011, ss. 250-265.

98 Kâsânî, *a.g.e.*, III, 205.

olmasından hareketle, Ebu Hanife ve İmameyn'in, kadının iddeti terk edip sefere çıkmaması gerektiği şeklindeki görüşlerini nakletmiştir. Ardından İmam Züfer'in ric'i talakla boşanan kadının kocasıyla sefere çıkabileceğini çünkü bu seferin ric'ate delalet edeceğini söylediğini ifade etmiştir. Ayrıca ric'i talak iddet bitmeden hüküm doğurmadığı için ric'i talaktan öncesi ile sonrası arasında bir farkın olmadığı da ortadadır. Fakat Kâsânî "*ric'i talakta nikâh mülkiyeti devam etse de Kitab'ın nassı, kadının evinden ayrılmasının haram olduğunu gösterir, böylece nass mukabilinde kıyas terk edilir*" "فترك القياس في مقابلة النص" diyerek İmam Züfer'in tahriçlerinin geçersizliğini ileri sürmüştür.⁹⁹

Acaba İmam Züfer'in yukarıdaki tahriçlerinden hareketle hac ibadetinin ifası için iddet bekleyen kadının sadece eşiyile haccetmesine fetva verilebilir mi? Çünkü eşiyile birlikte olması ayetteki *evinden ayrılmasın* yani kocasıyla irtibatını koparmasını ki hem nesebi korunmuş olur hem de ihtiyaçlarını karşılamış olur şeklinde anlaşılabilir. Yani âyetten maksadın kadının, kocasının gözetiminde ve nezaretinde olması gerektiğini söyleyere, beraberce yapacakları hac yolculuğunun da bu maksada ters düşmeyeceğini düşünebiliriz.

Hanefi uleması muhalaa yapan kadının durumunu hem nafaka yönünden hem süknâ yönünden tartışmıştır. Mesela, kadın nafaka almamak üzere hulu' yapsa, kadının nafaka temini için evinden çıkıp çıkmaması üzerine iki farklı görüş serdedilirken¹⁰⁰ Şürün Bilâlî, sahih olan görüşe göre evi terk etmemesi gerektiğini zikretmiştir.¹⁰¹ Bu konuda İbn Hümam "*والحق أن على المفتي في خصوص الوقائع "müftiye vacip olan vakanın hususiyetini dikkate almasıdır"* der. Eğer hulu' yapan kadın çıkmadığında nafakasını temin edemeyecekse müfti çıkmasının helallğine fetva verir; eğer çıkmadığında nafakasını temin edecek kudrette olduğunu bilirse çıkmasının haram olduğuna dair fetva verir,¹⁰² diyerek güzel bir tespitte bulunmuştur. İbn Hümam'ın bu yerinde değerlendirmesi sonraki pek çok müellif tarafından aynen aktarılmıştır. Hatta İbn Abidin bu ifadeyi başlık olarak almış; ancak konuyu daha ileri götürmemiştir.¹⁰³

İddet bekleyen kadının evini terk edip edemeyeceği konusu ayet ve hadislerde ibarenin delaletiyle evden ayrılmaması gerektiği şeklinde anlaşılmıştır. Ancak *dâl bi'd-delâle* açısından kadının evden ayrılmaması, irtibatın devam etmesi ve güvenilir bir ortamda bulunması şeklinde düşünülebilir. Çünkü

99 Kâsânî, *a.g.e.*, III, 206.

100 Merğinanî, *a.g.e.*, II, 313.

101 Şürün Bilâlî, Hasan b. İmad b. Ali el-Vefaî, *Haşiyetü'd-Dürer*, İstanbul, 1976, I, 405.

102 İbn Hümam, *a.g.e.*, IV, 344.

103 İbn Abidin, *a.g.e.*, III, 535.

bir kelime zikredildiğinde akla gelen mefhuma mana, mananın istihdaf ettiği fertlere ise dâl bi'd-delâle dendiği malumdur. Şöyle ki kitap dendiğinde akla ilk olarak sayfaları yazılı, bir baskıdan geçmiş mücellet bir şey gelirken bunun hedeflediği diğer bütün fertlere ise dâl bi'd-delâle denir.¹⁰⁴ İşte “evinden çıkarmayın onlar da çıkmasın” " لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ وَلَا يُخْرِجَنَّ " ifadesinin anlam alanında, kadının korunup kollanması, terk edilmemesi, gözetilmesi, insanlık şeref ve onuruna yaraşır şekilde iddetini tamamlaması ve dolayısıyla nesebin de muhafazası gibi anlamları barındırabilir.

Şimdi bütün bunları ve kadının korunup kollanmasını ortadan kaldıracak sefer ve haccın zarureti tespit etmek herhalde fetva için elzem olacaktır. Konunun çözümü için zaruretlerden hangisinin takdim edilmesi gerektiği de ayrı bir tartışmayı gündeme getirmektedir. Zira zarurât-ı hamse dediğimiz *dini, nefsi, nesli, aklı ve malı* koruma prensiplerinden hangi ikisinin bizim konumuzla tearuz ettiği; dolayısıyla tercihin nasıl yapılacağını düşünebiliriz.

Her ikisinin, yani iddet süresini evde geçirme ile haccın hakkullah olduğunu ortaya koyan müelliflerin görüşünden hareket edersek¹⁰⁵ ikisinin de dini koruma eksenli olduğu anlaşılabilir. Bu durumda hac ve ona ulaşmak için seferin hükmü tartışılmıştır. Hacca sefersiz gidilemeyeceği (ülkemiz açısından) yani kadının evinden ayrılmasının zorunluluğu ortadadır. Ancak sefere iktidarın, haccın vücut şartı mıdır yoksa eda şartı mıdır? Eğer vücut şartıdır diyenlerin görüşünü alırsak¹⁰⁶ iddet bekleyen kadının evini terk edemeyeceğinden hareketle iddet süresince haccın farziyetinin terettüp etmediğini, dolayısıyla dinen sorumlu olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü vaz'i hükümlerde sebep terettüp etmedikçe müsebbeb gerçekleşmez.¹⁰⁷

Hanefi fukahasından İmam Muhâmmed'in talebesi Ebu Hafs el-Kebir (v.264) hac yolculuğunda kadının mahreminin bulunması haccın vacip olmasının şartlarından, demiştir.¹⁰⁸ Fakat bir müellifin naklinde, Hanefi mezhebinde racih olan görüşe göre, seferde mahremnin olması bizzat edasının lüzum şartı kabul edilmiştir. Aynı şekilde Hanefi mezhebinde kadının iddet bekliyor olmaması, azhar olan görüşe göre haccın bizzat edasının lüzumu için şarttır. Cumhura göre ise vücutunun şartıdır.¹⁰⁹ Eğer iddetin bitmesi ve mahremnin

104 Bilgi için bkz. Sava Paşa, *İslam Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüt*, (Çev. Baha Arıkan), İstanbul, tsz, s. 83–84.

105 Kâsânî, *a.g.e.*, III, 206.

106 Kudurî, Ebu'l-Hüseyn, *et-Tecrid*, thk. Ali Cuma, Ahmed Sirac, Kahire, 2004, IV, 2170.

107 Hallaf, *a.g.e.*, s. 133.

108 Kudurî, *et-Tecrid*, IV, 2170; Mevsilî, *İhtiyar*, I, 141.

109 *Mevsuatü'l-Fıkhiyye*, Veزارatü'l-Evkâf ve Ş-Şuunü'l İslamiyye, Kuveyt, 2006, XVIII, 37–38.

varlığı haccın vücut şartı olursa bu şartlar tahakkuk eder de gidemezse vasiyet etmesi vacip olur. Eğer bu şartlar haccın eda şartı olursa hacca gidemeyen kadının vasiyet etmesi gerekmez.¹¹⁰ İbn Hümam, zâd ve rahileye kudretin haccın vücut şartı olduğunda ihtilafın olmadığını söyler.¹¹¹ Dolayısıyla iddetin olmaması ve yolculukta mahremnin bulunması da vücut şartı olarak tahrir edilebilir. Mesela Mekke ve yakınında olanlara zâd ve rahile şartı koşulmamış yani eda için başka şarta gerek kalmamıştır.¹¹² Bu nedenle cumaya gitmeye benzetilmiştir. Yalnız yukarıda da zikrettiğimiz bazı kitaplarda Hanefilerde tartıştığımız şartların haccın eda şartı olduğunu savunmak konuyu yeniden ele almayı gerektirir. Çünkü bu şartlar haccın vücut şartı değilse o zaman kadının hac seferinde mahreminin bulunması neden ileri sürülüyor? Eğer sefere iktidarın ve imkânın olması haccın edasının şartlarından diyenlerin¹¹³ görüşünü alırsak o zaman kadının iddet süresince evden ayrılıp ayrılamayacağını tartışırız. Belki edasının şartlarından diyenlerden şunu tahricedebiliriz. Eğer kocası iddet süresince onunla olursa o zaman sefere çıkabilir ki İmam Züfer bunu ric'i boşamada tecviz etmiştir.¹¹⁴ Fakat başka mahremiyle birlikte kocası da olsa o zaman sanki evden ayrılmama yani kocasıyla irtibatının devam etmesi de sağlanmış olacağından hacca gitmesi tecviz edilebilir mi? Aksi halde Talak suresindeki sarîh nassa muhalefette bulunmak gibi bir durumla karşı karşıya kalırız ki, bu hiçbir şekilde caiz değildir. Kanaatimizce azimet olan, kadının iddetini bitirdikten sonra hacca gitmesi ve çok zaruri bir durum yoksa (din, nefis, nesil, akıl ve malı koruma gibi) sefere de çıkmamasıdır.

Şayet ruhsatla amel edilecekse buradaki ruhsatın hangi tür olacağı özelliikle ele alınmalıdır. Daha ziyade hacca gitmesi ruhsat-ı terfih olabilir mi? Seferde namazı kısaltma ruhsatı¹¹⁵ nevinden değildir ki vacibi terk etme nevinden sayalım. Eğer kadının iddet süresince evde kalmasını vacip kabul edersek farz hac için böyle bir ruhsat kullanılabilir. Ancak ayetteki nefiy tahrim içindir. O zaman ruhsat-ı ıskat denen, haramı işleme ruhsatı kullanılabilir mi? Bu konuyla ilgili misaller nefis-can tehlikesiyle ilgilidir. Mesela kalbi mutmain olduğu halde öldürülme durumu karşısında kelime-i küfrü telaffuz etmek gibi.¹¹⁶ Şimdi iddet beklemeyi bırakıp hacca gitmede böyle bir durum olabilir mi?

110 Babertî, Ekmelüddin, *Şerhü'l-İnaye ale'l-Hidaye* (Fethu'l-Kadir ile birlikte), II, 419.

111 İbn Hümam, *Fethu'l-Kadir*, II, 419.

112 Merğinanî, *a.g.e.*, I, 146.

113 Kudurî, *et-Tecrid*, IV, 21–70.

114 Kâsânî, *a.g.e.*, III, 206.

115 4.Nisa, 101, "وَإِذَا حَرَّيْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ"

116 Nahl, 16/106, "مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ"

Eğer bu iki ruhsat¹¹⁷ nevinden tahric yapılacaksa bunun ehil bir komisyon tarafından yapılması gerektiğine inanıyoruz. Çünkü bu konu sadece, *zaruretler mahzur olanları mübah kılar* kuralıyla izah edilecek derecede basit değildir.¹¹⁸ Zira sübutu ve delaleti kat'i nasslar (iddet bekleme ve hac) arasında kalınmıştır. Kaldı ki hiçbir farzın diğer farzı değil; vacibi bile iskat edemediği mezheplerin kitaplarında mübeyyen olup her müftinin belleyeceği ahkâmlardandır. Bunun içindir ki İslam'ın beş farzından herhangi birisinin edası diğerini iskat edemez. Hatta Hanefiler bu nokta-i nazardan hareketle üzerinde farz borcu olan bir kimsenin sünen-i revatibi bile sakıt olmayacağına kaidirler.¹¹⁹

Netice itibariyle iddet bekleyen kadınla ilgili üç husus söz konusudur. Birincisi bahsettiğimiz evde iddetini geçirme, ikincisi kocası ölen kadının süslenmeyi terk etmesi vecibesidir.¹²⁰ Bain ve üç talakla boşanan da böyle davranır. Bunlar da hatıraya saygı ve nikâh nimetinin zevaline keder olduğundan hakkullaha riayet için bu hükümlerle mükelleftir. Ric'i talakla boşanan kadının ise süslenmesi esastır. Çünkü kocasının avdeti ile evliliğin devamı umulmaktadır. Üçüncüsü bu süre içerisinde kadına hıtbede bulunulamaz ve kadın evlenemez.¹²¹

3.1. Maliki Mezhebinin Görüşü

Maliki mezhebi de Talak suresindeki birinci ayeti esas alarak iddet bekleyen kadının evini terk edemeyeceğini dolayısıyla hacca gidemeyeceğini ve herhangi bir sefere çıkamayacağını prensip olarak kabul etmiştir.

Diğer mezheplerin delillerini aynı şekilde kullanan Malikîler iddet bekleyen kadının iddetini tamamlamasının vücutiyetinde ittifak olduğundan dolayı öncelikle iddetini tamamlamasını daha sonra da hacca gitmesi gerektiği fikrini benimsemişlerdir.¹²² Yine Malikî mezhebine göre sefere çıkan kadın şayet kocası tarafından boşanırsa evine avdet etmesi gerekir. Hac yolculuğunda ise henüz ihrama girmemiş ise evine döner.¹²³ Mefhumu muhalifinden de anlaşılacağı üzere, eğer ihrama girmişse eve dönmesine gerek olmadığı sonucuna varılabilir. Zira Kârâfi, buna benzer hallerdeyani iki vacibin/farzın tearuz

117 Ruhsat çeşitleri için bkz. Hallâf, *a.g.e.*, s. 138–142.

118 Mecelle, md. 22, "الضرورات تبيح المحظورات"

119 Yazır, "Donanma İanesi Zekât Yerine Geçer mi?", *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, İstanbul, 2011, s. 175.

120 Bu konuyla ilgili zikredilen hadis kadının iddetini pekiştirmektedir. "لا يحل لامرأة تؤمن بالله واليوم الآخر أن تحد على ميت فوق ثلاث ليال إلا على زوج أربعة أشهر و عشرًا", Buhari, *Cenaiz*, 30.

121 Bilmen, *a.g.e.*, II, 388; Zerka, Mustafa, *Fetava*, Beyrut, 2001, s. 289.

122 İbn Kudâme, *a.g.e.*, XI, 141–142.

123 Bilmen, *a.g.e.*, II, 387.

etmesi durumunda *vakti mudayyakl* sınırlı olanın, *vakti muvassa'* geniş olana takdim ve tercih edileceğini ileri sürerek usuli açıdan önemli bir çözüme işaret etmiştir. ¹²⁴"الواجبات اذا تراحت قدمت المضيق على الموسع"

3.3. Şafii Mezhebinin Görüşü

Şafii mezhebinde¹²⁵ de iddet bekleyen kadının süknâ hakkı aynıdır. Kocasının veya başkasının kadını oturduğu evinden çıkarma hakkı olmadığı gibikadının da mahremsiz evi terk etme hakkı yoktur.¹²⁶ İmam Nevevî, vefat iddeti bekleyen kadının evden çıkma hakkı vardır, bain talakla iddet bekleyen kadının da gündüzleri nafakayı temin etmek için evinden çıkabilir, aynı şekilde geceleri evine dönmek şartıyla komşularına gidebilir, demiştir. Diğer taraftan eğer kocası kendisine sefer, hac veya ticaret için izin vermiş ve yolda da iddet gerekmişse evla olan evine dönüp iddeti tamamlamasıdır.¹²⁷ Fakat beldenin binalarından ayrılmışsa muhayyerdir. Dilerse avdet eder dilerse yola devam eder.¹²⁸

Hatib Şirbinî açtığı özel başlıkta şu izahta bulunmaktadır. Kadın kocasının iznini alsın veya almasın hac için ihrama girer de sonra kocası onu boşar veya kocası ölürse bakılır: Eğer vaktin darlığı sebebiyle haccın fevt olacağından korkulursa, ihrama önce girdiği için evden çıkıp hacca gitmesi o kadına vacip olur. Eğer vakit geniş olup da haccın fevt olacağından korkulmazsa ihramın meşakkatinden ve ona sabretmenin zorluğundan dolayı hacca gitmek için evden ayrılması caiz olur. Fakat kocası boşadıktan veya kocası öldükten sonra ihrama girerse ister izinli ister izinsiz olsun o zaman evden ayrılamaz. Kadın isterse hac vaktinin geçeceğinden korksun veya korkmasın durum değişmez.¹²⁹

Bu mezhepte de iddetle hac tearuz edince, hangisine önce başlanılmış ise onun tercih edileceği fetvasının verilmesi şayan-ı dikkattir. Şafii'nin aynı para-

124 Kârâfi, Şihabuddin Ebu'l-Abbas, *ez-Zabire fî Furû'l-Malikiyye*, Beyrut, 2001, III, 13.

125 Bilindiği gibi Şafii ve Hanbeli mezheplerinde ömürde bir kez umre yapmak farzdır. Biz bu çalışmamızda farz olan umreyi ayrıca belirtmek yerine *farz hac* ifadesiyle yetinmeyi uygun bulduk. Karagöz, İ., Keskin Mehmet, Altuntaş Halil, *Hac İlmihali*, Ankara, 2008, 193.

126 Nevevi, Muhyiddin Ebu Zekeriya, *Kitabül-İzah fî Menasiki'l-Hacc ve'l-Umre* (beraberinde Abdülfettah Huseyn el-Mekki'nin, el-İfsah ala Mesaili'l-İzah), Mekke, 1995, s. 51.

127 Nevevî, Muhyiddin Ebu Zekeriya, *Minhacü't-Talibin*, thk. M. Tahir Şaban, Beyrut, 2005, s. 450.

128 Şirbinî, Muhâmmed Hatîb, *Muğni'l-Muhtac*, thk. İmad Zeki- Taha Abdurrauf, Kahire, tsz., V, 114.

129 Şirbinî, *a.g.e.*, V, 114.

lede bizzat meseleyi izahı da mezhebin esas görüşünün bu şekilde olduğunu gösterir.¹³⁰

3.4. Hanbelî Mezhebinin Görüşü

Hanbelî mezhebi iddet bekleyen kadınlar arasında bir farka dikkat çekerek diğer üç mezhepten ayrılmıştır. Ahmed b. Hanbel'e göre kadın vefat iddeti beklerken hacca gidemese de bain talak iddeti beklerken evden ayrılıp hacca gidebilir. Çünkü iddeti evde geçirmek vefat iddetinde vaciptir. Dolayısıyla önce vefat iddeti tamamlanır sonra hacca gidilir. Fakat bain talakla boşanmada iddeti evde geçirmek vacip değildir.¹³¹

Hanbelîler vefat iddetine vurgu için şunu beyan etmişlerdir. Bir kadın hac için veya kocasının izniyle muvakkat bir yere gitmek için yola çıktıktan sonra kocası vefat etse bakılır: Eğer vatanına sefer mesafesinden yakın ise iddetini tamamlamak için memleketine; yani evine döner. Fakat daha fazla uzaklaşmışsa dönmez yoluna devam eder.¹³²

Ric'i talakla ilgili konuyu açmaya lüzum yoktur. Çünkü kadın bütünüyle boşanmadığı için bir bakıma nikâh bağı devam etmektedir. Kocanın her an dönmesi mümkündür. Dolayısıyla evde olup süslenmesi ve beklemesinin gereği anlaşılmış olup " Bilmezsin olur ki Allah sonra yeni bir durum ortaya çıkarır" şeklindeki Talak suresinin ilk ayeti de buna işaret etmektedir.¹³³

Yukarıda zikrettiğimiz iddet ile haccın tearuz etmesi halinde hangisine önce başlanmışsa onun takdim edileceği görüşünü zikretmek faydalıdır. Hatta İbn Kudâme'nin, dinin ana esaslarından olduğuna vurgu yaparak bu durumda haccın önceleneceğini belirtmesi dikkate değerdir.¹³⁴

3.5. Ca'ferî Mezhebinin Görüşü

Ca'ferî mezhebine göre Talak suresindeki birinci âyetin sarahatinden anlaşılan, ric'i talakla boşanıp iddet bekleyen kadının evinden çıkması caiz değildir. Zaruret olmadan kocanın boşadığı eşini evinden çıkarma hakkı olmadığı gibi kadının da evden çıkma hakkı olamaz. Bu durumda iddetini beklemesi vaciptir. Zaruret olmadan evi terk ederse nâşize sayılacağından nafaka hakkı düşer.¹³⁵

130 Şafii, Muhâmmed b. İdris, *el-Ümm*, Beyrut, 1993, V, 330.

131 İbn Kudâme, *a.g.e.*, IV, 373.

132 İbn Kudâme, *a.g.e.*, XI, 141.

133 İbn Kudâme, *a.g.e.*, IV, 373; Keleş, Ekrem, "Hacda Kadınların Durumu", *Hac Organizasyonu Sempozyumu*, 2006, s. 207; Karagöz İ., Keskin Mehmet, Altuntaş Halil, *Hac İlmihali*, Ankara, 2008, ss. 39-40.

134 İbn Kudâme, *a.g.e.*, XI, 144.

135 Şelebî, *a.g.e.*, s. 161.

Bain talakla boşanmış kadın hamile değilse kocasıyla olan bağı kesildiğinden ve nafaka hakkı olmadığından dilediği yerde iddetini bekleyebilir. Kocasının onu evinde beklemesi için ilzam etme hakkı yoktur. Zaten miras hakkı da düşmüştür. Vefattan dolayı iddet bekleyen kadının yine kocasının evinde kalma zorunluluğu yoktur, sadece müstehabtır.¹³⁶

Kadın ihrama girdikten sonra kocası boşarsa iddet beklemesi vacip olur. Eğer vakit dar olup haccı kaçırma korkusu olursa haccını ikame eder, sonra döner iddetten kalanı varsa iddetini bekler. Eğer vakit geniş ise veya umre için ihrama girmişse önce iddetini tamamlar sonra hac ve umresini yapar. İbn İdris, evvelkinin sahih olduğunu söyler. Çünkü onlara göre, kadın farz haccını eda ederken kocasının iznini almasına gerek yoktur bu konuda icma vardır. Esas olan mümkün olduğunca vakti mudayyak olan iddet ile vakti muvassa' olan haccın yerine getirilmesidir.¹³⁷

3.6. Zahirî Mezhebinin Görüşü

Zahirî Mezhebine göre Talak suresindeki ilk ayette bahsedilen husus, ric'i talakla ilgili olup bain talakla ilgili değildir. Dolayısıyla süknâ ve nafaka hakkı ric'i talakla boşanan kadına aittir. Bain talakla ilgili boşanan kadının süknâ ve nafaka hakkının olmadığı Fatma binti Kays hadisiyle açıkça beyan edilmiştir

فخاصمته إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم في السكنى والنفقة فلم يجعل لي سكنى ولا نفقة وأمرني أن أعتد في بيت ابن أم مكتوم

İbn Hazm, Abdurrezak tarikiyle gelen bir rivayetle Ma'mer Zührî'den o da Abdullah b. Abdullah b. Utbe b. Mesud'dan "لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ" ayetinin ric'i talakla ilgili olduğunu nakletmiştir. Hatta İbn Abbas'dan da mebtute olan kadının iddetini istediği yerde bekleyebileceğine dair rivayet mevcuttur. "تعدد المبتوتة حيث شئت"¹³⁹ Ayrıca tabiundan pek çok alimden üç talakla boşanan kadının süknâ ve nafaka hakkıyla ilgili olarak, hamile ise nafaka hakkının olacağı rivayet edilmiştir. Aynı şekilde kocası ölen kadının da "وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا"¹⁴⁰ iddetini evinde bekleme şartı yoktur. İbn Abbas da bu görüşte olup tabiundan da gelen rivayetler bu yöndedir. Fakat kadın isterse kocasının evinde de iddetini bekleyebilir. Hamile ise kendi hissesinden nafakası temin edilir.¹⁴¹

136 Şelebî, *a.g.e.*, s. 661.

137 el-Hillî, Allame Hasan b. Yusuf, *Muhtefü'ş-Şia fi Ahkâmîş-Şeria*, Kum 1381, IV, 352.

138 İbn Hazm, Ebu Muhâmmmed, *el-Muhalla bil-Âsâr*, Beyrut, tsz. X, 74.

139 İbn Hazm, *a.g.e.*, X, 78-80.

140 2. Bakara, 234.

141 İbn Hazm, *a.g.e.*, X, 78-86.

İbn Hazm'ın bu görüşlerinden hareketle ric'i talakla boşanan kadın hariç, diğer iddet bekleyenlerin kocasına ait evde iddet bekleme zorunluluğunun olmaması onların hacca da gitmesine bir maninin olmadığını gösterir.

Değerlendirme

Buraya kadar görüşlerini naklettiğimiz altı mezhepten Ca'feriler ve özellikle Zahiriler hariç diğer mezhepler arasında Talak suresindeki ayetin sübut ve delaletinin kat'iliğinden hareketle, ister boşamadan dolayı ister vefattan dolayı olsun normal hallerde kadının iddetini, kocasının evinde geçirmesi gerektiği konusunda bir ittifakın olduğu anlaşılmaktadır. Zahiriler; bu ayetteki iddet ahkâmının ric'i talakla ilgili olduğunu benimsediklerinden dolayı, bain boşama ve vefat iddetinde, kadının eski kocasına ait evde iddet beklemesine gerek olmadığını iddia etmektedirler. Günümüzdeki çalışmalardan bir kısmında özellikle Mısır ve Suriye Ahvalü's-Şahsiyye Komisyonunca kadının bugün bütün iddetlerini istediği yerde geçireceği kanaatinin belirtilmesi ve bu durumun ilgili kanunda örf/adet ve maslahata dayandırılması dikkate değerdir.

Bizim bunlara dayanarak çıkardığımız sonucun birkaç farklı yönü vardır.

Birincisi, eğer kadının ortamı müsaitse vefat iddetini kocasının evinde geçirmesi, çünkü kadının yas tutmasıyla ilgili hadis buna zahiren delalet etmektedir. “ لا يحل لامرأة تؤمن بالله واليوم الآخر أن تحد على ميت فوق ثلاث ليال إلا على زوج ”¹⁴² أربعة أشهر و عشرة

İkincisi bain talakla boşanan kadın eğer boşama normal şartlarda gayet medenice olmuş ve kadının da kocasının evinde kalmasında şiddet ve saire açısından bir sakınca yoksa iddet süresince nafakası da kocası tarafından temin edileceğinden iddetini kocasının evinde geçirmesi gerekir. Şiddetin olması, kocanın nafakayı temin etmemesi ve benzeri hallerde ise kadının evini terk ederek güvenli olduğu yerde iddet beklemesinin uygun olacağı anlaşılmaktadır. Boşanan eşleri, aile birliği sona ermesine rağmen aynı çatı altında kalmak zorunda bırakmanın psikolojik ve sosyolojik boyutlarının incelenmesi gereğine inanmaktayız. Ne var ki bu konu, bizim sadedinde bulunduğumuz konunun dışında yer aldığından tebliğimiz içerisinde değerlendirilmesi cihetine gidilmemiştir.¹⁴³

142 Buhari, Cenâiz, 30.

143 “Kendi kendilerine bekleme” ifadesinin geçtiği Bakara 228 ve 234. ayetleri ile Talak 1. ayet arasında mutlak hükmün mukayyede hamledilmesi konusu düşünülebilir. Hanefilere göre hükümleri aynı olmasına rağmen sebepleri farklı olan hükümler arasında takyide gidilmez. Bu usul ilkesine göre şöyle bir açıklama getirilebilir: Boşama ve ölüm halinde

Ölüm iddeti veya bain talak iddeti bekleyen kadının, iddet süresince Zahiriler ve Hanbelîlerin de açıkça ifade ettiği gibi evinde bekleme zorunluluğu yoktur. Ölüm iddetiyle ilgili ayette "وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرْتَضْنَ بِنَفْسِهِنَّ أَزْوَاجَهُنَّ أَشْهُرًا وَعَشْرًا" ¹⁴⁴ kadının nerede bekleyeceğine dair bir kayıt zikredilmemektedir. Acaba âyetteki "يَتَرْتَضْنَ بِنَفْسِهِنَّ" kaydından, kocası ölmüş olup vefat iddeti bekleyen kadınları, istedikleri bir evde, kendi hallerine kalmaları da anlaşılabilir mi? Eğer kadının can, mal ve namusunun emniyette olduğu bir halde yakın akrabalarının vefatı, mesleği icabı zaruri olan bir sefere çıkması veya ülkemizde olduğu gibi hac kurasında ismi belirlenmişse iddet müddeti içerisinde (diğer şartları da taşıyorsa) hacca izin verileceğini düşünülebilir. Hanbelî ve Şafilerce sarahaten, Malikilerce zımnem kabul edilen tearuz halinde hangisi önce ise onun takdim edileceği görüşlerinin lüzumiyetine inanıyoruz. Bu durumda da Hanefî usullerinde vurgulanan "على اقوال اجماع على أن ما عداها باطل اختلاف الامة" *ümmeť eđer bir meselede birkaç görüş belirlemiş ise o görüşlerin dışına çıkılmaması hususunda icma olduğundan madasını almak batıldır* ¹⁴⁵ kuralına uyup diğer mezheplerdeki bu fetvalardan faydalanarak icma dairesinde kalmayı tercih edebiliriz. Çünkü cevaz-ı muhtelefün fıh olan meselelerde diğer bir mezheple amel edileceğinde mütekaddimin İslam fukahasına göre bir sakıncanın olmadığı beyan edilmiştir. Hanefîlerin müteahhirin fakihlerine göre bizim gibi bir mukallid-i

hüküm birdir. O da her iki durumda da kadının iddet beklemesidir. Ancak sebepleri farklıdır. Bu iki olayın birinde sebep *boşama* iken diğerinde *ölümdür*. O halde boşama olayında kadın, iddetini kocasının evinde geçirmekle mükelleftir. Ölüm halinde ise kendisinin belirleyebileceği her hangi güvenli bir meskende iddetini geçirebilir. Eimme-i selasenin benimsediği usule göre ise takyide gidilir. Usulcülerin ittifak ettiği bir diğer usul ilkesine göre de hüküm ve sebepler bir olduğunda hükümler arasında takyide gidileceğidir. Dolayısıyla ister ric'i ister bain olsun boşanmalarda sebep ve hüküm aynı olduğu için takyide gidilmelidir. Yani her iki boşamada da boşanan kadın, iddetini kocasının evinde geçirmelidir. Oysa tersi bir açıklama da getirilebilir. Hanefî mezhebinde bain boşamada esas alınan lafızlarla ric'i boşamada esas alınan lafızlar birbirinden farklıdır. Diğer bir ifadeyle iddet hükmünün sebepleri farklıdır. Bu nedenle bu iki boşama hükmü arasında takyide gidilmemeli; ric'i boşamada boşanan kadın, kocasının evinde iddetini geçirecekken bain talakla boşanan kadın, bu iddetini istediği güvenli bir meskende geçirebilecektir. Mutlakın mukayyede hamliyle ilgili geniş bilgi için bkz. Fethi Düreyni, *el-Menahicül-Usuliyye*, Dımeşk, 1985, ss. 676-695. Şaban, Zekiyyüddin, *Usulül-Fıkhi'l-İslamî* (baskı yeri ve tarihi yok), s. 303-309.

144 2. Bakara, 234.

145 Nesefî, Ebu'l-Berekat Hafızüddin, *Keşfü'l-Esrâr Şerhu'l-Musannifi ale'l-Menâr*, Beyrut, 1986, II, 194-195; İbn Nüceym, Zeynüddin, *Fethu'l-Gaffar bi Şerhi'l-Menar*, Beyrut, 2001, s. 356; Dehlevî, Mahmut b. Muhâmmmed, *İfadatül-Envar fi İdaeti Usuli'l-Menar*, thk. Halil Muhâmmmed, Riyad, 2005, s. 386-387; Leknevi, *Muhâmmmed Emin, Kamerül-Ekmar li Nuri'l-Envar fi Şerhi'l-Menar*, Beyrut, 1995, II, 110-111; Salih Farfur, *Medarikül-Hak el-icma' ve Mebahisuhu*, Dımeşk, 2001, ss. 225-241.

Hanefinin bir meselede, mesela Şafii mezhebini taklit etmesi kendi kendine caiz değil ise de hükm-i hâkimin inzimamıyla caiz olması şöyle dursun, vacip bile olur.¹⁴⁶ Değerlendirmelerini yapan Elmalılı, konuyu gayet veciz bir şekilde telhis etmiştir.

Ric'i talakla boşanan kadının iddet süresi içerisinde hacca gitmesi veya sefere çıkması hallerini değerlendirirken aile birliğinin korunmasının öncelenmesi gereğine inanıyoruz. Dolayısıyla kadın hangi halde olursa olsun isterse hac yolculuğuna çıksın hatta ihrama girmiş olsun iddetini beklemeli, gerekirse muhsar hükümlerine göre hareket edilmelidir. Çünkü ailenin bozulmasının mefsedeti, hacdan elde edilecek menfaattan kat kat üstün olabilir. Zaten "دفع المفاسد أولى من جلب المنافع"¹⁴⁷ "Def'i mefasid celbi menafiden evladır."¹⁴⁷ Usül kuralının bunu havi olduğu da bir gerçektir. Hatta Elmalılı, bu madenin, İslam ve batı medeniyetini birbirinden ayıran en önemli kriterlerden olduğuna dikkat çekerek günümüzde mefsedetlerin izalesine mesaimizi tahsis etmemiz gerektiğini söylüyor.¹⁴⁸ Tahir b. Aşur, mefsedetle maslahatın tearuz etmesinde mefsedetin meydana çıkacağı bir maslahatın tecviz edilmemesini vurgulamıştır.¹⁴⁹ "ان لا يمكن اجتزاء عنه بغيره في تحصيل الصلاح و حصول المفاسد"¹⁴⁹ "Maslahata nazaran mefsedetin galip olması halinde mefsedetin ref'inin şeriatin makasından olduğu müsellemdir."¹⁵⁰

"المفسدة اذا كانت هي الغالبة با لنظر الي المصلحة في حكم الاعتياد فرفعها هو المقصود شرعا ولاجله وقع النهي ليكون رفعها علي اتم وجوه الامكان العادي في مثلها
حسبما يشهد له العقل السليم"

Netice itibariyle, *zararı âmmı def'* için *zararı has ihtiyar olunur* "يتحمل الضرر الخاص لرفع الضرر العام"¹⁵¹ kaidesi de bunun masadığıdır.

İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *şer'i hükümlerin dörtte biri* olarak nitelediği-sedd-i zerai¹⁵² ilkesinden hareketle aile birliğini bozacak ve aile fertlerini aşırı

146 Yazır, "Makale-i Mühimme", *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, İstanbul, 2011, s. 81.

147 Mecelle md. 30.

148 Yazır, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyemize Reva Görülen Muahezeyi Müdafaa", *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, İstanbul, 2011, s.142, 143; a.g.mlf, "Donanma İnesi Zekât Yerine Geçer mi?", *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, İstanbul, 2011, s. 173.

149 Konuyla ilgili geniş bir bilgi için bkz. Tahir b. Aşur, *Makasidu'ş-Şeriatil-İslamiyye*, Umman, 2001, s. 283-284.

150 Geniş bilgi için bkz. Şatıbi, Ebu İshak, *el-Muvafakat*, Daru'l-Fikir, tsz. II, 17.

151 Mecelle, md. 26.

152 Bu konuyla ilgili geniş açıklamalar ve misaller için bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *I'lâmu'l-Muvakkiin an Rabbi'l-Âlemîn*, Beyrut, 1993, III, 108-126.

bir şekilde sarsacak durumlardan aileyi korumak ihtiyata daha muvafıktır. Kadının evinde oturup kocasına görünmesi hatta İslam hukukuna göre kadının süslenmeye devam emesi de buna işaret eder mahiyettedir. Ayrıca günümüz dünyasındaki bütün anayasalarda aile birliğinin devamına ve korunmasına yer veriliyor olması bu konunun çağımız açısından ne denli önemli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Burada Zahirilere ait, kadın sadece ric'i talakta evinde beklemek zorundadır, fetvası da buna işaret etmektedir. İmam Züfer'in ric'i boşama ile iddet bekleyen kadının kocasıyla beraber hacca gidebileceğine dair fetvasının ardında, bu durumun kocanın kadına zımnem ricat etmesi anlamına geldiği unutulmamalı ve sadece kocasıyla olması kaydına dikkat edilmelidir. İmam-ı Züfer'in bu tahricine göre kadın, ric'at gerçekleşmemiş olsa bile iddetini yine kendi kocasının yanında geçirmiş olmaktadır.

İbn Ebi Şeybe, kadın iddet süresinde hacceder "المرأة تحج في عدتها" şeklindeki başlığın altında üç talakla boşanan ve kocası ölen kadının iddet süresince hacca gitmesinde bir beis olmadığını İbn Abbas'tan rivayet etmektedir. Aynı paralelde rivayetleri verirken genelde "لا بأس" ifadesini kullanması dikkate alınabilir. Çünkü hüküm bazında bu kavramın karşılığı "terki evla" demektir. Ayrıca İbn Ebi Şeybe, sahabeden ve Said b. Müseyyeb gibi tabiundan ileri gelen birkaç zattan kadının bu halde iken hacca gitmesini kerih gördüklerini rivayet etmiştir. Fakat bu rivayetlerdeki "رد" ifadesiyle "لا تحج" ifadelerini kerahetle tefsir etmesi, yani başlığı öyle belirlemesi biraz düşündürmektedir. İbn Ebi Şeybe Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın iddet sürecindeki kadınları hac yolculuğundan geri çevirmelerini kerahet hükmüne bağlamıştır.¹⁵³ Bununla birlikte o dönemde ahkâm-ı şer'iyye ile ilgili kavramların bu günkü içeriğine henüz ulaşmadığını düşünüyoruz. Bu nedenle buradaki kerahetin tahrimine yakın olduğu söylenebilir. Burada dikkatimizi celbeden önemli bir husus da beynunet-i kübra ile boşanıp iddet bekleyen kadınlarla, kocası vefat edip ölüm iddeti bekleyen kadınların zikrediliyor olmasıdır. Ric'i talakla boşanan kadının evinde iddetini beklemesi, zikrettiğimiz sebepler muvacehesinde olsa ki hiç gündeme getirilmemiştir.

O halde kadın iddet beklediği esnada hacca gidecek olsa fıkhî hükmü ne olur? Sorusuna cevap arayabiliriz.

Kuveyt'te hazırlanan Fıkıh Ansiklopedisi'nde

" لو خالفت المرأة وخرجت للحج في العدة صح حجها وكانت ائمة "

*iddet sürecindeki kadının emre muhalefet edip hacca gitmesi durumunda, haccı sahih olmakla birlikte dinen günahkâr olur*¹⁵⁴ hükmü verilmiştir.

153 İbn Ebi Şeybe, Ebu Bekir, *el-Kitabu'l-Musannef*, Beyrut, 1995, III, s. 311 (had. No: 14637-14644).

154 *el-Mevsuatü'l-Fıkhiyye*, XVIII, 38.

Bu fetva müzakere edilmeye değer niteliktedir. Zira evi terk etmemesi gerekirken terk etmesi halinde nehyin mucibi haram olduğundan dolayı bir haramı irtikâp etmiştir. Ancak bir farzı da deruhte ettiğinden dolayı onun da sahih oluşuna fetva verilmesi nasıl bağdaştırılabilir? Kanaatimizce burada haccın sahih olması haccın menasikini deruhte ettiğindendir. Dolayısıyla böyle bir kadından hac mükellefiyeti düşmüş olmaktadır. Ancak nehye muhalefet etmesi de uhrevi hüküm açısından olsa ki âsim/ günahkâr olma kavramı ile nitelendirilmesine neden olmuştur. Şayet evi terk etme haramlığı ile haccın sıhhati tearuz etseydi elbette hac, iddet bekleyen kadına farz olmayacağından dolayı haccın sıhhati de tartışılmayacaktı. Yukarıdaki fetvaya döndüğümüzde acaba kadının günahkâr olması ile kazanacağı sevap durumunu nasıl telif edilmelidir? Kazayı olan hüküm mü diyani olan hüküm mü tercih edilmelidir?¹⁵⁵

Usulde benimsenen kurallardan birisi de ihtiyat esasının bir yansıması olan *el-huruc mine'l-hilaf* الخراج من الخلاف ilkesidir. Buna göre bir meselenin *caiz* olduğu kanaatini taşıyan bir kişi, aynı meseleyle ilgili olarak içtihat ehli bir âlim o meselenin hükmünün *haram* olduğunu söylerse, o ameli terk etmesi gerekir. Yahut cevazına inandığı bir meselenin, başka bir müçtehit tarafından farz olarak görüldüğünü öğrenirse, kişinin o ameli yapması gerekir. Böylece kişi birinci halde harama düşme riskinden, ikinci halde ise farzı terk etme riskinden kurtulmuş olacaktır.¹⁵⁶ Ulema indinde maruf olan bu kuralı konumuzla ilişkilendirecek olursak iddet bekleyen kadının, hacca gidemeyeceği ihtiyata uygun görülebilecektir.

II- Yanında Mahremi Olmayan Kadının Sefere Çıkması ve Hacca Gitmesi

Hacla ilgili ayet-i kerimelerde mahrem şartı sarahaten ifade edilmemiştir. Ancak seferle ilgili bazı hadislerde mahrem şartına riayetin üzerinde hassasiyetle durulduğu bilinmektedir.

155 Bu durum Cuma vaktinde ezan okunurken satım akdi yapanın yaptığı akdin sahih, ancak yaptığı amelin caiz olmadığı anlamına nazire olabilir mi? Çünkü akdin in'ikad şartları açısından geçerli olduğu, ancak Şari'in sa'y emrine muhalefet olmasından dolayı da uhrevi hüküm açısından caiz olmadığı anlaşılmaktadır. Kısaca bu işlem dünyevi hüküm açısından sahih, uhrevi hüküm açısından ise caiz değildir. Çünkü emri ilahi'ye bir muhalefeti müstelzimidir. Bilmen, "Abkâm-ı Şer'iyye ve Abkâm-ı Fıkhiyye", YİED. Ş,2, İstanbul, 1964, s. 65.

156 Pala, Ali İhsan, *İslam Hukukunda İhtiyat İlkesi*, Ankara, 2009, s. 28–29.

1. Konuyla İlgili Ayetler

Hacla ilgili gelen ayetler âmm ifadelerle gelmiştir. Cumhura göre âmmın delaleti zanni ise de Hanefilere göre âmmın delaleti kat'idir.¹⁵⁷

”وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا“¹⁵⁸
 ”وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ“¹⁵⁹
 لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَعْلُومَاتٍ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ
 الْأَنْعَامِ فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعِمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ“¹⁶⁰
 ”ثُمَّ لْيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَلْيُوفُوا نُذُورَهُمْ وَلْيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ“¹⁶¹
 ”وَأْتُمُوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُخْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ“¹⁶²

2. Konuyla İlgili Hadisler

Bu bölümde haccın hem farziyeti ile ilgili hadislere hem seferde mahrem şartını açıkça vurgulayan hadis-i şeriflere yer verilecektir.

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم بني الإسلام على خمس شهادة أن لا إله إلا الله وأن
 محمدا رسول الله وإقام الصلاة وإيتاء الزكاة والحج وصوم رمضان¹⁶³
 ”أيها الناس قد فرض الله عليكم الحج فحجوا“¹⁶⁴
 فأتته امرأة من خنعم فقالت يا رسول الله إن فريضة الله عز و جل في الحج على “¹⁶⁵
 عباده
 أدركت أبا شيخا كبيرا لا يثبت على الراحلة أفأحج عنه قال نعم وذلك في حجة “¹⁶⁶
 ”الوداع“

Haccın faziletiyle ilgili başka hadisi şerifler de mevcuttur. Onları incelediğimizde haccın, iman ve cihadın akabinde geldiği, menasikin fazileti ve makbul olan haccın karşılığının bizzat cennet olduğu sarahaten bildirilmiştir.¹⁶⁷

157 Hallaf, *a.g.e.*, s.217.

158 3. Ali İmran, 97.

159 22. Hac, 27.

160 22. Hac, 28.

161 22. Hac, 29.

162 2. Bakara, 196.

163 Buhari, *İman*, 2.

164 Müslim, *Hac*, 412.

165 Müslim, *Hac*, 412.

166 Buhari, *Hac*, 1.

167 Buhari, *İman*, 18, *Hac*, 4; Müslim, *Hac*, 436, 437.

Kadınların hacca gitmelerini yasaklayan ayeti kerime olmadığı gibi sahih kaynaklarda yasaklayıcı hadislere de rastlamıyoruz. Sadece kadının mahremsiz sefere çıkmasını yasaklayan hadislerden hareketle Hanefiler ve Hanbeliler kadının beraberinde eşi ve mahremi yoksa hacca gidemeyeceği hükmüne ulaşmışlardır. Malikî ve Şafililer bu konuda daha seyyaliyetli davranarak kadının, kocası veya mahremi yoksa kadın cemaatiyle veya güvenilir birkaç kadınla da farz hacca gideceğini kabul etmişlerdir. Şimdi kadının, beraberinde eşi veya mahremi olmadan sefere çıkamayacağı ile ilgili hadislerin bir kaçını zikredebiliriz. Ardından mezheplere göre konuyu inceleyeceğiz.

لا تسافر المرأة ثلاثة أيام إلا مع ذي محرم¹⁶⁸
 لا يحل لامرأة تؤمن بالله واليوم الآخر تسافر مسيرة ثلاث ليالٍ إلا ومعها ذو محرم¹⁶⁹
 لا تسافر المرأة يومين من الدهر إلا ومعها ذو محرم منها أو زوجها¹⁷⁰
 نهى أن تسافر المرأة مسيرة يومين إلا ومعها زوجها أو ذو محرم¹⁷¹
 لا تسافر المرأة فوق ثلاثة أيام إلا مع ذي محرم— أكثر من ثلاث¹⁷²
 لا يحل لامرأة أن تسافر مسيرة يوم وليلة إلا و معها رجل ذو حرمة منها¹⁷³
 لا يحل لامرأة أن تسافر مسيرة يوم إلا مع ذي محرم¹⁷⁴
 لا يحل لامرأة تؤمن بالله واليوم الآخر أن تسافر سفرا يكون ثلاثة أيام فصاعداً إلا
 ومعها أبوها أو أخوها أو زوجها أو ابنها أو ذو محرم منها¹⁷⁵
 لا يخلون رجل بامرأة ولا تسافرن امرأة إلا ومعها محرم فقام رجل فقال يا رسول الله اكتسبت
 في غزوة كذا وكذا وخرجت امرأتي حاجة قال اذهب فحج مع امرأتك¹⁷⁶
 "الطعينة ترتحل من الحيرة حتى تطوف بالكعبة لا تخاف احدا الا الله"¹⁷⁷

Konuyla ilgili hadislerin hepsi sahihtir ve ortak paydaları, kadının mahremsiz olarak yolculuğa çıkmaması konusunda adeta manevi bir tevatür oluşturmalarıdır. Ancak hadislerde bu hükmün gerekçesine (illetine) temas edilmemiştir. İçtihadı bırakılmıştır.¹⁷⁸

168 Müslim, *Hac*, 413.

169 Müslim, *Hac*, 414.

170 Müslim, *Hac*, 415.

171 Müslim, *Hac*, 416.

172 Müslim, *Hac*, 418.

173 Müslim, *Hac*, 419.

174 Müslim, *Hac*, 420.

175 Müslim, *Hac*, 423.

176 Müslim, *Hac*, 424.

177 Buhari, *Menakib*, 25.

178 Beşer, Faruk, "Seferilik Açısından Kadınlar", *Seferilik ve Hükümleri*, İSAV, İstanbul, 1997, s. 338.

3. Kadının Mahremsiz Sefere Çıkması ve Hacca Gitmesi ile İlgili Mezheplerin Görüşleri

Kadının mahremsiz sefere çıkması ve hacca gitmesi ile ilgili olarak kadim ulema, hacca ilgili ayetlere ilaveten daha çok mahremsiz sefere çıkmamayı amir olan hadis-i şerifleri delil getirmişlerdir. Mezhepler bu konuda da usulleri gereği farklı istidlallerde bulunmuşlardır. Fakat bu farklı anlama açısı zamanla verilen fetvalarla daralmıştır.

3.1. Hanefi Mezhebinin Görüşü

Yukarıda zikrettiğimiz ayeti kerimeler haccın farziyetinin sübuten ve delaleten kat'i olduğunu gösterdiği gibi hadisi şerifler de sübuten olmasa bile delaleten haccın farziyetini sarahaten ifade etmektedir. Diğer taraftan kaydettiğimiz hadisler ise sadece kadının sefere eşi veya mahremi olmadan çıkmamasıyla ilgilidir. Hatta seferin mahiyeti yerine seferdeki gün ve mesafe üzerinde durulmuştur. Şöyle ki seferle ilgili hadislerde “bir gün bir gece, iki gün iki gece, üç gün üç gece ve üç günden fazla zaman ve mesafeden” bahsedilmiştir. Hanefi uleması bu farklı rivayetleri cem' babında şöyle bir açıklama getirmişlerdir: “*Sefer mesafesinin üç gün ile takyit edilmesi bunun altındakilerinin mübah olduğunu gösterir yoksa bu matlup olmasaydı üç adedini tayinde bir fayda bulunmazdı.*”¹⁷⁹

Tahanevi'nin açıklamaları ise şöyledir: Hükmün üç ile takyit edilmesi muhakkak olup maadasi meşkûk olduğundan, kesin olanın alınması esastır. Bir de bu sıralamadaki bir gün bir gece, iki gün iki gece ve diğer kayıtlar İslam devletinin ilk dönemine, devletin zayıflığına ve güvenlik endişelerinin galip geldiği dönemle ilgilidir. Devlet güçlenince artık üç günlük mesafeyle kayıtları kaldırıldı. Tahanevi bu değerlendirmesinin ardından, hadislerin cem'i açısından bu yorumun daha isabetli olduğuna da değinmektedir.¹⁸⁰ Bu değerlendirme hadislerdeki illetin tespitine yardımcı olabilir. Seferilikteki zaman ve mesafe konusu ile ilgili kriterler ayrıca değerlendirilmelidir.¹⁸¹ Osmanî üç günü ifade eden hadisin en son varid olan hadis olduğundan hareketle bu hadisin hükme esas alınmasının evla olduğunu söylemektedir. Ayrıca âmm ile hâs arasında tearuz olursa ve az ile çok arasında çelişki (ızdırab) olup tarihleri de bilinmez ise hangisinin takdim edileceğinde tereddüt oluşur. Bu durumda Hanefi mezhebine göre yakın olanın alınması evladır. Nitekim ihtiyat da bunu gerektirmektedir. Bize göre (Hanefiler kastedilmektedir) mahremi vacip olduğu asgari sefer süresi, üç gündür. Bunun dışındaki seferlerde hümet (mahrem

179 Zebidî, Zeynuddin, *Tecrid-i Sarib*, (Çev. Kamil Miras), Ankara, 1991, IV, 218.

180 Tahanevî, Zafer Ahmed Osmanî, *Flau's-Sünen*, Pakistan, 1415, X, 12.

181 Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Aktan, *a.g.e.*, s. 227–236.

şartı) şüphelidir. Yakın olan vacip; yani farz olan haccın yapılması için gereken sefer, şüphe ile düşürülemez. (الوجوب اليقيني لا يرتفع ولا يندفع بالشك) Vacib seferin dışındaki seferlerde ise sürenin en azı alınabilir. Çünkü muhtemel haramlardan korunmak, vacib olmayan bir fiili (umre gibi) işlemekten daha evla ve ehemmiyetlidir.¹⁸² Zaten Ebu Hanife'ye göre de üç günden az olan seferlere ihtiyacı olan kadın, mahremsiz sefere çıkabilir.¹⁸³

Hanefi ulemasının, seferde kadının mahreminin beraberinde olmasını şart koşmasının nedenleri usul açısından incelenmelidir. Hacla ilgili olarak nasslardaki emirden haccın vücubiyeti/farziyeti anlaşılırken, memurun bih olan haccı edada başka bir şeye olan ihtiyaç o şeyin de vücubiyetini gerektirir mi? Ulema "vacibi tamamlayan şey de vaciptir" kaidesini koymuşlardır. Tabi ki bu kaidedeki tamamlama kavramı alelade bir tamamlama değil onsuz olmayan tamamlama anlamındadır. "لا يتم الواجب إلا به فهو واجباً"¹⁸⁴ Vacibi tamamlayan şey uzun uzadıya tartışılmış olsa da genelde iki başlık altında toplanabilir. Birincisi kulun kudreti dâhilinde olmayan hükümler ki bunlar; haccı eda için istitaat, zekât için nisab, Cuma namazının geçerli olabilmesi için cemaat sayısı gibi hükümlerdir ve kul bunları ortaya koymakla mükellef değildir. İkincisi ise kulun kudretinde olup iki kısımdır: İlki, vacip olduğu hususunda özel emir olan şeylerdir ki konumuzla alakalı değildir. Mesela namaz emrini deruhte etmek için abdest almak gibi. Bununla alakalı olan özel emir de zaten mevcuttur.¹⁸⁵ İkincisi, vacibin edası kendisine bağlı olup vücubiyeti hakkında özel emir bulunmayanlardır. İşte asıl kastettiğimiz şey de budur. Mesela hac ile emir, Mekke'ye seferi gerektirir ki haccın edası vacip olsun. Dolayısıyla hac için yapılacak olan seferin bizzat kendisi vacip olur. Çünkü haccın edası ancak seferle tamam olur. Öyleyse sefer de vaciptir. Netice itibarıyla vacip olan bir şeyin emredilmesi, vacibin edasının kendisine dayanıp istinat ettiği, hususi bir emrin bulunmadığı bir şeyin, emredilmesi demektir. Öyleyse Hanefilerin seferle ilgili hadisleri hac konusunda istidlalde kullanmaları usulen uygundur. Bu usul kuralından pek çok fıkhi, hukuki, iktisadi, ahlaki ve sosyal mesele teferru eder.¹⁸⁶ Ayrıca hacla ilgili âyette zikredilen *istitaatin*, Hz. Peygamberimizce (sav) *zâd* ve *râhile* olarak beyan edilmesinden sonra kadınlar hakkında

182 Ahmed Osmanî, Şibbir, *Fethu'l-Mülhim*, Dımeşk, 2006, IV, 231.

183 Ahmed Osmanî, *a.g.e.*, IV, 230.

184 İbn es-Saati, Ahmed b. Ali, *Nihayetü'l-Vüsül ila İlmi'l-Usûl*, Sa'a b. Garir, Cmiatu Ümmi'l Kura, 1414, I, 174-175. Esmendî, Abdülhamid, *Bezlu'n-Nazar fi'l-Usûl*, thk. Zeki Abdulber, Kahire, 1992, s. 116-117, 144-145.

185 5. Maide, 6.

186 Bilgi için bkz. Esmendî, *a.g.e.*, s. 116-117, 145; Gazalî, *Müstesfâ*, I, 178-181; Zeydan, *Usûl*, s. 299-300.

mücmel olduğunu düşünürsek, mücmeli beyan da Hz. Peygamber'in görevi olduğuna göre, kadınların, mahremsiz veya eşleri olmadan sefere çıkamayacaklarını bildiren hadisler, ayetteki icmal için beyan sayılabilir. Çünkü Şari'in mücmelatında fukahanın tefsir hakkı yoktur. "إِنَّ الْعَمَلَ بَدُونِ الْبَيَانِ مُحَالٌ" Olsa olsa te'vile gidebilirler.¹⁸⁷

Hanefiler sefer mesafesinin altında olanlara râhile/vasıta şartının olmadığını çünkü Mekke ehlinde olanlar ile ona yakın çevrede olanlara bu şart gerekli değildir. Zira onların durumu cuma namazına giden adamın durumuyula aynı mesabededir.¹⁸⁸ Öyleyse Hanefilere göre üç günlük mesafeden az bir yolculukta kadının sefere çıkmasında herhangi bir mahzur yoktur. Önceden zikredilen hadislerde farklı vakit ve mesafelerin verilmesini İbn Hümam, Hz. Peygamberin (sav) çeşitli yerlerde sorulan soruların durumuna göre cevap verdiğini ifade ederek tearuz olmadığını, dolayısıyla Hanefilerin ilgili hadislerden yola çıkarak sefer için üç günlük mesafeyi esas aldıklarını ifade etmiştir.¹⁸⁹

Hanefiler, normal sefer ve hac yolculuğu için en az üç günlük mesafede kadının yanında mahreminin bulunmasını şart koşmuşlardır.¹⁹⁰ Hanefi mezhebine göre sonuçta kadının yolculuğu açısından hac yolculuğu ile diğer yolculuklar arasında bir farkın olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁹¹ Fakat yol emniyeti "أمن الطريق" şarttır "استطاعة" ise ancak yol emniyeti ile sabit olur fakat yol emniyetini de içine alan istitaatin haccın *vücub şartı* mı yoksa *eda şartı* mı olduğu çok net değildir. Merğinanî, Ebu Hanifeye göre vücub şartı olduğundan kadının hac etmeden vefat ederse vasiyete gerek olmadığını söyler. Bir başka bakış açısına göre ise haccın *eda şartı*dır. Çünkü Peygamber (sav) *istitaati, zâd* ve *râhile* olarak tefsir etmiştir.¹⁹²

İlmihallerde ise mahrem şartı, haccın *farzîyet şartı* olarak kabul edilmiştir.¹⁹³ Ömer Nasuhi Bilmen konuyu haccın *vücub-u edasının şartı* diyerek orta bir yol izlemeye çalışmış, yol emniyetini ve 18 saatlik bir yolculukta bulunacak kadına kocasının veya mahreminin refakat etmesini bu başlık altında zikretmiştir.¹⁹⁴ Alauddin Semarkandi ise mahrem şartını haccın *vücub şartları*

187 Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-Usul*, İstanbul, 1996, s. 197–198; M. Edib Salih, *Mesadiru't-Teşrii'l-İslamî ve Menahicü'l-İstinbat*, Riyad, 2002, s. 410–422.

188 Merğinanî, *a.g.e.*, I, 146.

189 İbn Hümam, *a.g.e.*, II, 420–422.

190 Merğinanî, *a.g.e.*, I, 161.

191 Yaylalı, Davut, "Seferilik Hükümleri", *Seferilik ve Hükümleri*, İSAV, İstanbul, 1997, s. 268.

192 Merğinanî, I, 146.

193 *Hac İlmihali*, s. 36–37.

194 Bilmen, *İlmihal*, s. 371–372.

içerisinde değerlendirmiştir.¹⁹⁵ Kanaatimizce Ebu Hanifeye nispet edilen görüşün bu yönde olduğu kuvvetlenmektedir. Her ne kadar Fetavay-i Hindiyeye'de kadın için mahremi vücut veya eda şartı olabileceği belirtildikten sonra eda şartının sahil olduğu belirtilse de¹⁹⁶ usulen metinlerde olanın şerhlere, şerhlerdeki ise fetvalara tercih edileceği dikkate alınmalıdır.¹⁹⁷ İlmihaldeki farz olma şartı da buradaki vacip olma ile sanki müteradif olarak kullanılmıştır. Bu kaynaklarda geçen farz kelimesi, eğer Hanefi ulemasının ıstılahları arasında geçen *farz-ı ameli* anlamında kullanılmaktaysa bir sıkıntı yoktur diye düşünüyoruz. Kaldı ki hacda bu ayırım daha farklıdır. Çünkü hacda terk edilmesi halinde haccın fevt olacağı şeyler haccın *rüknu* sayılmış; fakat *dem* ile telafisi mümkün olanlar ise rükünün altındaki bir şer'i hüküm sayılmıştır. Dolayısıyla ikincisinin telafisi dem ile mümkün iken birincinin telafisi ancak kazası ile mümkündür. Bu açıdan bu iki hüküm birbirinden ayrılırlar.¹⁹⁸ Buna binaen rükünün altındaki şer'i hükümler ne amelen ne de itikaden rükün mertebesine hiçbir şekilde ulaşamazlar. Bu nedenle hacdaki mahrem şartı rükün değildir. Sadece kadınlara haccın vücutiyet şartıdır. Kadın için aranan istitaat şartını kapsamına mahrem şartı da girmektedir, diyebiliriz.

Mahrem şartını vücut şartı olarak kabul edersek, mahremsiz kadına öncelikle haccın farz olup olmadığını anlamamız gerekir. Görünen o ki bu şartı taşımayan kadına hac farz olmamaktadır. Eğer eda şartı olarak kabul edersek o zaman eda edeceği vakit yani en azından Hanefilere göre Kabe'ye üç günlük mesafeden daha yakın bir sınırdan itibaren konu müzakere edilmelidir. Zaten Hanefilere göre üç günden az bir mesafede ise mahrem şartı aranmamaktadır. Dolayısıyla sefer mesafesinin altındaki olan mikatlardan kadının mahremsiz haccetmesi caiz olur ki, tartışmaya mahal kalmaz yalnız seferdeki zaman ve mesafe kriteri tespit edilmelidir.

İbn Ebi Şeybe, mahremsiz bir kadının haccedemeyeceğini rivayet ederek mutlak bir duruma dikkat çekmiştir. "لا تحج المرأة الا مع ذي محرم." Bu durumda mahremi hem vücut hem de eda şartı olduğu anlaşılabilir. Müellif konuyla ilgili zikrettiğimiz hadisleri vermiştir. Ayrıca Hz. Aişe'nin yanında bu konudan bahsedilince onun şunu söylediği rivayet edilir: "ليس كل النساء تجد محرما" "*Her kadın mahrem bulamaz*"¹⁹⁹ Bu hususta İbn Ebi Şeybe değerlendirme yapmamıştır. Fakat bu rivayeti sona doğru alması acaba onun tercihini gösterebilir

195 Semerkandi, Alauddin, *Tuhfetü'l-Fukaha*, Beyrut, tsz. I, 383-390.

196 Fetavay-i Hindiyeye, (Komisyon), Beyrut, tsz., I, 219.

197 İbn Abidin, Muhammed Emin, *Ukudu Resmî'l-Müfti*, Mecmuatu Resaili İbn Abidin, Alemül-Kütüb, tsz., I, 34,36-37.

198 Hasebellah, Ali, *Usulü't-Teşrii'l-İslami*, Kahire, 1997, s. 327.

199 İbn Ebi Şeybe, *a.g.e.*, III, 366 (Had. No: 15161-15173).

mi? Bunu tam tespit edemiyoruz. Yalnız başlığa bakılırsa kadının mahremiyle beraber yola çıkacağı fikrinin ağır bastığı anlaşılmaktadır.

Kadının mahremsiz yolculuk yapmamasının illeti nedir? Hanefi fûru' kitaplarında konu anlatılırken "امن الطريق" zikredilmiştir. Fakat bunun sadece kadınlara mahsus olmayıp kadın-erkek herkese şamil olduğu vurgulanmış, yol emniyeti olmadığı takdirde erkeğe de haccın farz olmadığı özellikle belirtilmiştir. Kadının mahrem şartı da ayrıca zikredilmiştir.²⁰⁰

Kadının mahrem şartının hacin *vücub* mu yoksa *adaşartı* mı olmasıyla ilgili ihtilafın yol emniyetine "امن الطريق" dayalı olduğunu bildiren Haddadî'nin, mahremsiz veya kocasız yapılan haccın da *maalkerahecaiz* olduğunu belirtmesi önemlidir: ²⁰¹ فان حجت بغير ذي محرم او زوج جاز حجها مع الكراهة Çünkü *kerahet* hükmü Hanefilerde *vacibin* karşılığıdır. Vacibin terki ancak mekruh hüküm doğurur. Mekruhun terki de vaciptir. Öyleyse mahrem şartı Hanefi ulemasına göre farz olan bir hacda vacip olan bir şarttır. Bu vaciplik şartı farzla tearuz edince farzın tercih edildiği, ancak vaciplik şartının eksikliğinden dolayı da maalkerahe caiz olduğu belirtilmiştir, diyebiliriz.

Kaldı ki Hanefi ulemasından Kıvamüddin el-Kâkî, kıyas delilini kullanarak kadının mahremsiz olarak hac seyahatine çıkmasına izin verir görünmüştür. Şöyle ki bir kadın darulharpten darulislama mahremsiz olarak hicret ediyorsa, hacca da mahremsiz gitmesinin caiz olması gerekir. Çünkü hicret, dinin erkânından değilken hac dinin erkânındandır. "لان الهجرة من دار الحرب الى دار الاسلام بغير محرم مع ان الهجرة ليست من اركان الدين والحج منها فينبغي ان يجوز لها الحج بغير محرم" Aynî bu konuda Kakî'yi eleştirmiş ve Kakî'nin burada müşkil duruma düştüğünü söylemiştir. Aynî'ye göre kadın darulharpte emniyette değildir. Bundan dolayı da daha emin olan bir yere gitmek zorundadır. Onun için kadına böyle bir sefere (hicret) mahremsiz çıkması konusunda cevaz verilmiştir.²⁰² Kudurî de Kakî'den çok önce aynı konuyu Hanefilere itiraz babında dile getirenlere, Aynî'nin gerekçelerine benzer şekilde cevap vermiştir. Devamında da hicret dahi olsa, varsa kadının mahreminin hicret esnasında kadınla beraber olmasının şart koşulduğunu belirtmiştir. Ayrıca Kudurî, hicret eden kadın için kısa sürede hicret kaflesiyle yürüyerek kendi ordularına ulaşma ümidi de vardır, demiştir.²⁰³ Kudurî'nin, mahremin sadece yolda şart olup ibadetin edasında

200 Merğınanı, *a.g.e.*, I, 146; Aynî, Bedrüddin Ebu Muhammed, *el-Binaye fi Şerbi'l-Hidaye*, Beyrut, 1990, IV, 16-17.

201 Haddadî, Ebu Bekir b. Ali, *el-Cevheretü'n-Neyyire*, İstanbul, 1978, I, 193.

202 Aynî, *el-Binaye*, IV, 20.

203 Aynî, *el-Binaye*, IV, 20.

şart olmadığını Mekkelilerin haccı mahremsiz eda ettiklerinden hareketle söylemesi²⁰⁴ günümüz meselesini çözmede yardımcı olabilir. Zira artık yolculuk eskisi gibi kara yoluyla olmayıp hava yoluyla yapılmaktadır ve kısa sürmektedir.

Kadına mahremiyet şartının koşulması sadece yol emniyetiyle kaldırılabilir mi? Aynı'nin naklettiğine göre Kâdihân konuya başka bir bakış daha getirerek kadının saygınlığını, töhmete uğramamasını ileri sürmüş olsa ki hürmet yani kadının mahreminin yanında olması töhmeti izale eder, demiştir. "ان الحرمة تزيل التهمة"²⁰⁵ Dolayısıyla hükmün illeti aranırken sadece yol emniyetine indirgenmesi ne derece isabetlidir? Kermanî de konuya aynı noktadan yaklaşmış olmalı ki, kadının beraberinde müebbed haram olanlardan birisinin bulunmasını, "لان التحريم على التأيد يزيل التهمة"²⁰⁶ ifadesiyle ortaya koymuştur.

Günümüzdeki çalışmalarda genelde *yol emniyeti* üzerinde durulmuştur. Ancak mahremsiz kadının yola çıkmamasının illeti olarak onun ırzının saldırılara karşı korunması yani *ırz emniyeti* şeklinde de ifade edilmiştir. Amaçlanan gayenin bu olduğu yoksa yanında bir erkeğin bulunmasının asıl ve bizzatı gaye olmadığı belirtilerek netice itibarıyla hükmün illetinin "*kadının insanlığına tasallut ihtimali*" ile ilgili olduğu değerlendirilmiştir.²⁰⁷ Aynı konuda illeti gündeme getiren başka bir İslam hukukçusu da güven bulunan ortamlarda kadınların yolculuğa çıkabileceğini, güven ortamının sağlanmamış olduğu yerlerde erkeklerin bile yolculuk yapamayacağını söylerken hadislerdeki illetlerden hareket ederek bu sonuca ulaşabildiğini söylemiştir.²⁰⁸

Genel olarak kadının yolculuğu hususunda tespit edilen bu illetler incelendiği takdirde, illette aranan şartlar bakımından tutarlı görülebilir. Çünkü *zahir*, *munzabıt* (objektif), *münasip*, *ğayr-ı kâsır* olma şartları, illetin geçerli olabilmesi için aranan ilk şartlardır. Buradaki tespit edilen ilkeler kendi içerisinde tutarlı görülse de mesalikü'l-ille yönünden ve münasebet yönünden yeniden mütalaa edilmesi gerekmektedir. Çünkü belirlenen bu iki illet devletin kolluk kuvvetleriyle nispeten sağlanabilir. Oysa konuyla ilgili hadisler üzerinde *tenkihü'l-menat* usulüyle veya *sebrütaksimle* illetin geçerliliği daha tutarlı bir şekilde tespit edilebilir.²⁰⁹ Zira hacda kalınan süre bazı gruplar için çok uzun olmaktadır. Bu sürenin psikolojik ve sosyolojik etkilerinin de dikkate alın-

204 Kudurî, *et-Tecrid*, IV, 2175–2176.

205 Aynı, *Binaye*, s. 340.

206 Kermani, Ebu Mansur, *el-Mesalkü fi'l-Menasik*, thk, Suud b. İbrahim, Beyrut, 2008, I, 282.

207 Beşer, *a.g.e.*, s. 340.

208 Yavuz, Vehbi, "Seferilik Açısından Kadınlar" Tebliğinin müzakeresi, İSAV, s. 352.

209 Hallaf, *a.g.e.*, s. 87.

masının yararlı olacağına inanıyoruz. Bir de günümüzde yolculuk yaparken yolda çekilen sıkıntılardan ziyade haccın menasikinden kaynaklanan oradaki mekânlara mahsus özel meşakkatler ve meseleler de olmaktadır. Bunların hepsinin birlikte yeniden değerlendirilmesinin gereğine inanıyoruz. Belki o zaman daha isabetli bir illet tespiti yapılabilir. Ayrıca İslam toplumunda kadının saygınlığı da bunu gerektirir diye düşünüyoruz. Nitekim Fatma Aliye Hanım, İslam'da kadınlara Kur'an seviyesinde saygı duyulduğunu şu şekilde ifade etmiştir. Tehlikeli yolculuklarda güvenliği ve gerekli himayeyi sağlayamayacağı düşünülen küçük topluluklarla Kur'an-ı Kerim²¹⁰ ve kadınların İslam ülkesi dışına götürülmesi doğru karşılanmamıştır. Ancak gerekli güvenliği, korumayı ve himayeyi sağlayabilecek askeri birliklerle Mushaf-ı Şerif gibi kadın da götürülebilir.²¹¹

Diğer taraftan Veda Haccı'nda Hz Peygamberin, “kadınların, erkeklerin gözetiminde”²¹² olmaları gereğini beyan etmesi, acaba illet tespitine işaret olabilir mi? Bu ifadeden kadının, *himayeye* ve *yardıma* muhtaç olduğu anlaşılırken bu himayeye seferde ve hacda daha fazla ihtiyaç duyacağı ise muhakkaktır. Dolayısıyla konuyu devletin kolluk kuvvetlerinin sorumluluğunda olan *yol emniyeti* veya *ırzın korunması* şeklinde anlamaktansa hikmet-i teşriye uygunluğu açısından kadının fitratı gereği, tespit edilen diğer illetleri de içine alacak olan kadının daima *erkeğin himayesine olan ihtiyacı* dikkate alınırca daha isabetli olur diye düşünebiliriz. Nitekim mahremsiz yolculuk yapılması ile ilgili Hz. Peygamberden varit olan, *üç gün üç gece, iki gün iki gece, bir gün bir gece* şeklindeki rivayetler, kadına mahrem şartının sadece zaman ve mesafeye sınırlandırılmayacağını gösterebilir. Bu rivayetlerin hepsinin ortak illetini bizler, kadının bu âlemde fitri olarak bir erkeğin *himayesine* ihtiyaç hissedeceği esasına dayandırabiliriz. Buna uyulması halinde illetin gerçekleşeceği hikmet-i teşri olan celb-i menafi ve def-i mefasidin de tahakkuk edeceği kanaatindeyiz. Bu nedenle illetin, *mahrem veya eşi tarafından kadının himayesi* olduğunu söyleyebiliriz. Bu tespitimizin ülkemizde toplu içtihat müessesesinin somut örneği olan Din İşleri Yüksek Kurulunca²¹³ değerlendirileceğini düşünüyoruz. Çükü içtihadın daha isabetli olması, kamu vicdanında makes bulması için çağımızdaki ilimlerin mahiyeti gereği ve inter dsipliner bakış açısından da hareketle ferdi olmak yerine içtihadın kurumsal olmasını önemsiyoruz.

210 Mevsîlî, *a.g.e.*, IV, 122.

211 Fatma Aliye, *Osmanlı'da Kadın*, sadeleştiren, Orhan Sakin, İstanbul, 2012, s. 53.

212 Tirmizi, Rada, 10.

213 Ülkemizdeki fetva faaliyetlerinin tarihi sürecini incelemek ve bugünkü fonksiyonunu anlamak için bkz. Dağcı, Şamil, *Din İşleri Yüksek Kurulu Kararlarına Fetva Konseptinde Bir Yaklaşım*, Diyanet İlmî Dergi, c. XXXVIII, S. 4, s. 6–10, 14.

3.2. Maliki Mezhebinin Görüşü

İmam Malik Muvatta'sında "المرأة بغير ذي محرم حج" mahremsiz kadının hacetmesi ile ilgili özel bir başlık açmıştır. Hacca giderken eğer beraberinde gidecek mahremi yoksa veya olup da beraber gitmeye güç yetiremezse, kadının farz olan haccı terk edemeyeceğini; dolayısıyla kadınlardan bir cemaatle hac yolculuğuna çıkması gerektiğini söylemiştir.²¹⁴ "لتخرج في جملة النساء"

Şarih el-Bâcî, hacla ilgili ayeti²¹⁵ verdikten sonra ayetteki hükmün umumi olduğunu, mahremin olup olmamasının ise hükmün umumiliğini etkilemeyeceğini, ancak tahsis eden bir delil bulunursa o zaman tahsis edileceğini zikretmiştir. Devamla farz haccın kadının mahreminin bulunmamasıyla ondan sakıt olamayacağını kadınlarla birlikte cemaat halinde gitmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca kadının mahrem şartının, haccın *vücub* ve *eda* şartlarından olmadığını da göstermiştir.²¹⁶

el-Bâcî, hadislerdeki *bir gün bir gece* kaydıyla kadının mahremsiz yolculuğa çıkmasını yasaklayan hadisin *vacip* olmayan seferlerle ilgili olduğunu belirtmiştir. Büyük bir kafiyle yapılan yolculuğu, şehrin sokaklarında gezmeye kıyas ederek, nasıl ki buralarda emniyet varsa ve mahremsiz geziliyorsa hacca da buna gerek yoktur. İmam Evzaî'den de aynı anlamda bir rivayetin olduğunu bildirmektedir.²¹⁷

İbn Rüşd ise konuyu "من استطاع إليه سبيلاً" *istitaat* kavramı açısından ele almış, İmam Malik'e göre yürüme ve yolu kat etme gücüyle tefsir edilmesinden hareket etmiştir. Daha sonra kadına haccın *vacip* olabilmesi için mahreminin veya eşinin refakat edip etmemesi hususunu ele alarak Maliki ve Şafii mezhebine göre kadına *rıfkat*/yardım ve eminlik varsa mahremin şart olmadığını belirtmiştir. Ona göre tartışmanın ve ihtilafın sebebi, haccı emreden ayetler ile mahremsiz seferi nehyeden hadisi şeriflerin muaraza etmesidir. Neticede emrin umumiliği galip olduğundan mahremi olmasa da kadının hacetmesi gerekir. Eğer hadislerin, "وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا" ve "واتموا الحج والعمرة لله" "لا تسافر المرأة إلا مع ذي محرم" şeklindeki hacla ilgili ayetleri tahsis ettiği veya "hadisiyle, *istitaat*ın tefsir edildiği söylenirse; biz Malikiler bu konunun, nüsukun vücutiyetiyle ilgili olduğunu, bunun da bizzat farz olan hac olduğunu söyleriz. Dolayısıyla bize göre tahsis ve tefsir konusu sadece umreyle ve nafîle hacla ilgilidir. Yani farz olan hacla ilgili değildir.²¹⁸

214 İmam Malik b. Enes, *el-Muvatta*, thk. M. Fuad Abdülbaki, Kahire, 1997, I, 339.

215 3. Al-i İmran, 97.

216 el-Bâcî, Kadı Ebu'l-Velid, *el-Münteka Şerhü Muvatta-i Malik*, thk. Muhâmmed Abdulkadir-Ahmet Ata, Beyrut, 1999, IV, 160-161.

217 el-Bâcî, *a.g.e.*, IV, 161.

218 İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed el-Hafid, *Bidayetü'l-Müçtehit ve Nihayetü'l-Muktesid*, Beyrut, 1986, I, 260.

Karâfi, *istitaatin* fer'inden saydığı iki şartı, yolun müsait olması ve yolculuk yapacak kişinin yolculuk imkânına sahip olması şeklinde belirlemiştir. O'na göre, kadının mahremsiz sefere çıkmasını yasaklayan hadisler, haccın farzıyete delalet eden ayetlerle muaraza edemeyeceği yönündedir. Ayrıca Karâfi, hicrete kıyasla farz haccına kadının erkeklerle gidebileceğini söyler. Hatta O, İmam Malik'ten güvenilir bir kadınla bile gidilebileceğine dair rivayetleri nakleder. O, mahremsiz hac yolculuğuna çıkma yasağının *nafilel tatavvu hacla* ve *yol emniyetinin* olmamasıyla ilgili olduğunu söyler.²¹⁹ Karâfi, farz olan hacda mahrem şart olmadığı tespit edilince, güvenilir erkeklerle farz olan hac yolculuğuna kadınların mahremsiz çıkıp çıkamayacağını da mezhep içerisinde tartışıldığını, en azından bu durumun hac konusunda keraheti mülzim olduğunu söylemiş; ancak farz haccın dışındaki nafile hac ve umrede ise kadınların sadece mahremleriyle yolculuğa çıkılabileceklerini belirtmiştir. Sonuçta Karâfi, istitaatin gerçekleşmemesi halinde haccın vacib olmayacağını benimsemişti. Fakat bu durumdaki bir kişinin hacca gitmesi halinde ise haccın o kişiden sakıt olacağını açıklayarak adeta hacca insanları teşvik etmiştir. İstitaat şartları gerçekleşmeden gidenlerin ise haclarının geçerli olacağına işaret etmiştir.

"أما عدم السبب الذي هو عدم الاستطاعة فيمنع الوجوب دون الاجزاء"²²⁰

3.3. Şafii Mezhebinin Görüşü

İmam Şafî, haccın farzıyete ifade eden ayetleri ve hadis-i şerifleri açıkladıktan sonra "*istitaat*" konusunu ele almıştır. İstitaatin iki kısmı olduğunu belirten İmam Şafî birinci nevinde erkeğin beden gücüyle birlikte esasen mali gücünün de olması gereği üzerinde durmuştur. İkinci nevinde ise istitaatin bedenle ilgili olduğunu, bineklere kendi gücüyle binip incek güçte olması gerektiğini savunmuş, akabinde de istitaatin Arap dilinde bu anlamda kullanıldığını ifade etmiştir.²²¹ "ومعروف في لسان العرب أن الاستطاعة تكون بالبدن" Kelamda ve usulde de istitaatin aynı paralelde kullanılması dikkate değerdir.²²² Devamında kadının hacca gitmesini ele alan Şafî, hacca yol bulma "السبيل" ifadesinin Hz. Peygamber tarafından "الزاد والراحلة" *azık ve binek* şeklinde açıklandığını belirtmiştir. Dolayısıyla eğer kadın bunu elde ederse yani yanında güvenilen kadınlar olur ve yolda da emniyet olursa isterse yanında erkek mahremi olmasın, bize göre kadına hac farz olur, demiştir. Çünkü Rasulullah (sav) hac konusun-

219 Karâfi, *a.g.e.*, III, 9.

220 Karâfi, *a.g.e.*, III, 10.

221 Şafî, *el-Ümm*, II, 150–153, 157.

222 Taftazani, Sadüddin, *Şerhu'l-Akaid'in-Nesefiyeyye*, Mektebetü'l-Ezher, 2000, s. 86-88. M. Ali Cuma, *el-Hukmü's-Şer'iyyü inde'l-Usuliyin*, Kahire, 2006, s. 148.

da sadece *zad* ve *rahilesi* olmayana istisna etmiş, kadını istisna etmemiştir. Fakat yanında güvenilen kadınlar olmazsa, mahremi olmayan erkeklerle beraber hac yolculuğuna çıkamaz. Şafî, Hz. Aişe, İbn Ömer ve Zübeyr'den de aynı anlamda haberlerin kendisine ulaştığını ifade etmiş, şayet yukarıda zikredilen şartlar tam ise bu sahabelere göre de kadının mahremi olmadan hac yolculuğuna çıkabileceğini belirtmiştir: "أن تسافر المرأة للحج وإن لم يكن معها محرم"²²³

Şirbinî yol emniyetini, istitaatin şartlarından saydıktan sonra, yol emniyetinin kadın-erkek için umumi olduğunu belirtir. Kadına ayrıca haccın vacip olabilmesi için eşyle veya mahremiyle, bunlar yoksa güvenilir kadınlarla "نسوة ثقات" birlikte yolculuk etmesinin üzerinde durur. Ayrıca kadınların kaç kişi olacağını tartışıldığını, genelde cemilikte en az olan üç kişi ile yetinildiğini nakletmiştir. Farz olan hac ile nafile olan hac arasında ayırım yapılmış, sahih olan görüşe göre Şirazî gibi âlimler farz hac için bir güvenilir kadın yeterli olur, demişlerdir. İsnevî ise konunun iki boyutlu olduğunu belirtmiştir. Birinci olarak, mahrem veya güvenilir bir kadınla beraber hacca gitmenin, farz haccın vücut şartı olduğu, ikinci olarak ise haccı eda için yolculuğa çıkmasının haccın cevaz şartı olduğu üzerinde durmuş ve emniyet varsa tek başına da gidebileceğini ve bu fetvanın da kadının tek başına sefere çıkabileceğine dair cevaza dayandığını vurgulamıştır.²²⁴ Bu durum onun şu hadise işaretini göstermektedir: "Yakında Hire şehrinde Beytullah'ı ziyaret etmek üzere yanında kimse olmadan, Allah'tan başkasından korkmaksızın bir kadın yolculuk yapabilecektir."²²⁵ "الظعينة ترتحل من الحيرة حتى تطوف بالكعبة لا تخاف احدا الا الله" Hire, Kufe yakınlarında bir yerdir. Peygamberimiz (sav) Adıyy b. Hatim'e; "Hire'yi bilir misin?" diye sorar. Adıyy; "bilmem" diye cevap verir. Bunun üzerine Peygamberimiz şöyle buyurur: "Bak! Gün gelecek bir kadın tek başına Hire'den devesine binecek, hacca gelecek ve geri gidecek. Yolda Allah'tan başka hiçbir şeyden korkmayacak." Adıyy b. Hatim diyor ki, ben böyle bir olayı gördüm, şahit oldum.²²⁶

İmam Nevevî, kadınların hacc birlikte giderken içlerinden birinin mahreminin bulunmasının da şart olmadığını söylemiş ve bu fetvanın daha sahih olduğunu da belirtmiştir.²²⁷ Bu durumun kadınların tek başlarına da yeterli olacağı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Şafii ulemasının kadının mahremsiz sefere çıkmasıyla ilgili nehiyleri, nafile hacca ve vacip olmayan seferle

223 Şafî, *a.g.e.*, II,164.

224 Şirbinî, *a.g.e.*,II, 229, 232–233.

225 Buharî, *Menakib*, 25.

226 Ahmet b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Hamza Hâmed, Kahire, 1995, XIV, 456–457; Buharî, *Menakib*, 25.

227 Nevevî, *a.g.e.*, s. 191.

yorumladıkları anlaşılmaktadır.²²⁸ Hatta Şafiilerden Kerabisî konuyu daha da ileri götürerek yol eminse kadınlar olmadan da kadının hacca gideceğini söylemiştir. Şirazi, Adıyy b. Hatim rivayetini esas olarak mezkûr görüşe katılmış olmalı ki, bunun sahih olduğunu belirtmiştir.²²⁹ Ayrıca Nevevi, Adıyy b. Hatim'in bu olaya şahit olmasını da Hz. Peygamberin bir mucizesi olarak değerlendirmiştir. Hatta Nevevi'nin, İmamü'l-Haremeyn'den naklettiğine göre kadınların içerisinde birisinin mahreminin veya zevcesinin olmasına da gerek yoktur. "وذلك محمول على الجواز لان الحج يجب بذلك"²³⁰

3.4. Hanbelî Mezhebinin Görüşü

Hanbelî Mezhebi, Hanefilerde olduğu gibi kadının mahremsiz sefere çıkmasını yasaklayan hadisi şeriflerle amel ederek kadının mahremi olmadan haccin ona vacip olmayacağı kanaatindedir. Eğer yanında mahremi varsa erkek gibi kendisine de haccin o zaman vacip olacağını belirtmişlerdir.²³¹

İbn Kudâme Ebu Davut'tan naklettiği bir rivayete göre *Ahmed b. Hanbel'e yanında mahremi olmayan zengin bir kadına haccin vacip olup olmadığı sorulunca O: "Hayır" diyerek, "mahrem şartı ayette geçen "yol" kavramına dâhildir" "المحرم من السبيل"* değerlendirmesini yapmıştır. Ahmet b. Hanbel, bu görüşün Hasan el-Basrî, Nehaî, İshak, İbn Münzir ve rey ashabına ait olduğunu da söylemiştir. Yalnız Ahmed b. Hanbel'den diğer bir rivayette ise mahrem haccin vücut şartı olmayıp hacca sa'y etmenin şartı olduğu yönündedir. Çünkü haccin beş şartı *İslam, akıl, buluş, hürriyet ve istitaattir.*²³² Ayrıca Osman Şahin Suud İlmi Araştırmalar ve İfta Daimi Komisyonundan naklettiğine göre, mahrem haccin vücut şartı olduğu yönündedir.²³³ Günümüzde Suud hükümetinin mahremsiz hacca izin vermemesinde bu fetvanın etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'e göre mahrem şartı, kadını izdiham vb. durumlardan korumak ve ona yolda yardımcı olmak içindir. Yine Ahmed b. Hanbel'den üçüncü bir rivayette ise vacip olan hacda mahrem şart değildir. Esrem, Ahmed b. Hanbel'den, *"bir adam hanımının annesine mahrem olur mu ki onunla hacca gitsin?" diye sorulunca, İmam şöyle cevap vermiştir: "Farz olan hacda öyle umuyorum ki kadınlarla birlikte yol emniyeti de varsa gidebilir. Bunun haricinde gidemez"* rivayetini nakleder. İbn Kudâme günümüzde birinci

228 Fevzi, Rifat, *el-Haccü ve'l-Umre*, Kahire, 1990, s. 36.

229 Nevevi, Muhyiddin Ebu Zekerriya, *Kitabu'l-Mecmû'*, thk. M. Necip el-Muti, Kahire, 1995, V, 68.

230 Nevevi, *el-Mecmû'*, V, 69.

231 İbn Kudâme, *a.g.e.*, IV, 367.

232 İbn Kudâme, *a.g.e.*, IV, 329.

233 Şahin, *a.g.e.*, s. 355.

görüşle yani mahremsiz haccın vacip olmayacağıyla amel edildiğini belirtmiştir.²³⁴ Fakat İbn Kudâme neden birinci görüşle amel edildiğini ve tercih sebebini belirtmemiştir.

Hanbelîlerden Merdavî, mahremsiz hacca gidilemeyeceğini bunun mutlak olarak mezhebin görüşü olduğunu belirttikten sonra *istitaat* ve diğer şartlar gibi mahrem şartının da vücut şartı olduğunu ve çoğunluğun da bu görüşe katıldığını belirtmiştir. İmam Ahmet b. Hanbelî'n de bir cemaatle aynı konuyu naklettiğini ve Hirakî'nin kelamının zahirinin de böyle olduğunu ileri sürerek adeta bu görüşün tercih gerekçesini ifade etmek istemiştir.²³⁵ Bu konunun Hanbelî mezhebi ile ilgili yapılacak çalışmalarda ele alınıp mezhepteki tercih şartlarıyla yeniden değerlendirilmesi faydalı olacaktır. Zira tercih ancak delil ile olur.

3.5. Ca'feri Mezhebinin Görüşü

Ca'feri mezhebi de hac konusunu "*istitaat*" şartını ele alarak başlamıştır. İstitaati dört madde halinde tespit etmiştir. Bunlar *zâd* ile *râhile*, *beden sıhhati* ve *manilerin* olmamasıdır. İlave olarak kendisinin hac esnasında nafakasının olması ve *aile efradının da nafakasının yeterli olması* şeklinde belirlenmiştir.²³⁶ Fakat hacca ilgili "وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا" ayetini değerlendirirken *istitaatin imamlarca, beden sıhhati, yolun müsaitliği, zâd ve râhilenin mevcudiyeti ve hacca bizzat güç yetirebilme* şeklinde tefsir edildiği nakledilmiştir. Hatta Ca'fer-i Sadıktan yapılan nakillerde yolculuk yapacağı merkebi olanın haccetmesinin gerektiği rivayeti yanında *zâd* ve *râhilesi* olan ve ailesinin giderini karşılayıp insanlara muhtaç olmayanın gitmesi gerektiği aksi takdirde helak olacağı belirtilmiştir.²³⁷

Ca'feri mezhebinde *istitaat* üzerinde çok durulmuş olup istitaatise genelde *zâd* ve *râhile*, *sıhhat* ve *mali durumla* izah edilmiştir. Hatta farz olan hac için bir baba evladının malından da alarak hacca gidebilir şeklinde konu genişletilmiştir. Ayrıca kişiyi hacca götüren arkadaşları varsa onun bile gidip gidemeyeceği tartışılmıştır. Ancak kadının yolculuk durumu bu bölümde ele alınmamıştır. Daha sonra kölelerin, çocukların, delilerin ve kadınların hac ahkâmıyla ilgili özel bir bölüm açılmıştır. Burada eğer kadının kocası ve mahremi olup da bunlardan birisi kadınla beraber farz hacca gitmeye müsait de-

234 İbn Kudâme, *a.g.e.*, IV, 367.

235 Merdavî, Alaüddin Ebu'l-Hasan, *el-İnsaf fi Marifeti'r-Racibi mine'l-İhtilaf*, Beyrut, 1997, III, 370-371.

236 el-Hillî, *a.g.e.*, s. IV,33-36.

237 el-Hillî, *a.g.e.*, IV, 33-35.

ğilse kadının bunlar olmadan hacca gidebileceği belirtilmiş; fakat bunlardan birisi eğer kadınla beraber hacca gitmeye müsaitse o zaman kadın bunlardan ayrı hacca gidemez, denmiştir. Gerekçesi ise kadın farz haccını mahremsiz yapabilir, bu konuda kocasına itaat etmesi gerekmez²³⁸ şeklindedir. Buradan da anlaşılıyor ki eğer koca müsaitse eşine refakat etmesi gerekir. Aksi halde kadının mahremsiz farz haccı yapacağı açıkça anlaşılmaktadır.

3.6. Zahiri Mezhebinin Görüşü

İbn Hazm, Zahiri mezhebinin görüşünü haccın farzietini ifade eden ayetleri vererek işlemeye başlarken umrenin de farzietini tartışmaya açmıştır. Öncelikle haccın akıllı, baliğ, hür ve mahremi olan hürre/ kadın üzerine ömürde bir kere olmak üzere farz olduğunda yakini icmâ olduğunu belirtmiştir.²³⁹

Kadının kocası ve mahremi yoksa tek başına hac yapacağını kendisine de herhangi bir şeyin gerekmeyeceğini söyleyen İbn Hazm, eğer kadının kocası varsa onun üzerine karısını hacca götürmesi farz olur, demektedir. Eğer koca böyle yapmaz ise Allah'a asi olur ve kadın da onsuz hacceder. Ayrıca kocanın eşini nafile hacdan da engelleme hakkı yoktur, demektedir.²⁴⁰

İbn Hazm kendi görüşünü destekleyen pek çok rivayeti verirken özellikle Hz. Aişe (ra) annemizin yanında kadının mahremi olmadan hacca gidemeyeceği zikredilince O'nun da "ليس كل النساء تجد محرما" her kadının mahrem bulamayacağını söylediğini nakletmektedir. İbn Hazm mahremin şart olmadığını, hatta bu konuda sahabe ve tabiînin aynı görüşte olduğunu ileri sürerek sadece bu hususta ısrar eden Ebu Hanife'yi eleştirmiştir. Hatta Hanefilere ait "ان المرسل كالمسند" kuralını alarak az önce zikrettiğimiz Hz. Aişe rivayetinin de mürsel olduğunu, İbn Ömer'den de aynı anlamda hadislerin geldiğini, dolayısıyla bunları dikkate almayan Hanefilerin tenakuza düştüğünü ifade etmiştir. Buna ilave olarak İbn Ömer'den gelen şu hadisleri de delil getirmiştir. "اذا استاذنكم نساكم الي المساجد فاذنوا هن" "لا تمنعوا اماء الله مساجد الله" bu hadislerde kadınların mescitlerden men edilmemesi vurgulanmıştır. Bu mescitlerin en önemlisi ise Mescidi-i haramdır, o halde kadınlar oradan nasıl menedilebilirler? diye itirazını daha da ileri götürmüştür.²⁴¹

Ayrıca İbn Hazm haccın farzietini ifade eden ayetten hareketle seferlerin vacip ve vacip olmayan diye ikiye ayrıldığını, dolayısıyla hadislerde yasaklanan

238 el-Hillî, *a.g.e.*, IV, 348.

239 İbn Hazm, *a.g.e.*, V, 3.

240 İbn Hazm, *a.g.e.*, V, 19.

241 İbn Hazm, *a.g.e.*, V, 20–23.

mahremsiz seferin sadece vacip olmayan seferle ilgili olduğunu, farz haccın seferi de farz olduğundan hadislerdeki yasağın farz olan haccın seferiyle ilgili olmadığını belirtmiştir. Çünkü eğer böyle olmasaydı seferlerdeki nehiy mutlak olarak gelmezdi. Eğer Hanefilerin dedikleri gibi olsaydı haccın seferinin de zikredilmesi gerekirdi ki o zaman görüşleri doğru olurdu. Böyle olmadığına göre Hanefilerin anlayışında hatanın mevcut olduğunu belirtmiştir.²⁴² Bu konuya Hanefilerin verdiği cevapları burada zikretmek istemiyoruz. Zaten yerinde tartışmıştık, Hanefiler de kendi içlerinde itirazları genişçe değerlendirmişlerdir.

Değerlendirme

Şafii, Maliki, Caferi ve Zahiri mezhepleri genelde haccın farzietini ifade eden ayetlerden (Bakara, 2/196; Ali İmran, 3/97) hareket edip hükmün umumiğini belirtmişlerdir. Mahrem şartını ileri süren hadisleri de genelde tevil etmişlerdir. *İstitaat* ve *oraya yol bulma* ifadelerini ise genelde kişinin sıhhati ve yol emniyetiyle tevil ederek sadece farz hacca mahsus olmak üzere kadının mahremsiz gidebileceği kanaatini ortaya koymuşlardır. Ayrıca konuyla ilgili olarak Hire'den Mekke'ye gelip korkmadan bir kadının hacedebileceğini belirten hadisi de delil olarak göstermişlerdir. Bunun yanında Hz. Aişe annemizden gelen "her kadın mahrem bulamaz" ifadesine de istinat etmişlerdir.

Ayrıca bu müçtehitler insanın yaptığı seferleri vacip olan ve olmayan diye de ayırarak farz hac için seferin vacip olduğunu, dolayısıyla bu hacca mahremi olmasa da gidilebileceğini; ama nafîle hac için mahrem gerektiğini belirtmişlerdir. Çünkü onun seferi vacip sefer değildir. Hatta Ahmed Osmanî, Beğavî'den ulemanın, farz hac hariç, kadının mahremsiz veya kocası olmadan sefere çıkamayacağı hususunda ihtilaf etmediklerini nakletmektedir.²⁴³ Genelde bu mezheplerin de mahremsiz veya eşsiz hacca gitmeyi çok rahatlıkla söylemedikleri anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili olarak ileri sürülen yol emniyeti ve güvenilir ortam gibi ileri sürülen şartlar, bunu göstermektedir. Hanbelî mezhebinde ise Ahmed b. Hanbel'den üç görüş nakledilmesine rağmen mezhebin amel edilen görüşünün mahremsiz hacca gidilemeyeceği yönündeki hükmün alınması dikkat çekicidir. Oysa Ahmet b. Hanbel'in üçüncü görüşü, izin verenlerin görüşüyle paralellik arz ederken neden bu görüşünün alınmadığı çok açık değildir. Acaba bu görüş sonraki ulemanın bir tercihi midir yoksa mahalli ve tarihi şartlar mı buna yönlendirmiştir? Henüz tespit edemedik. Sadece ilk görüşü, Ahmed b. Hanbel'le birlikte çoğunluğun naklettiğinin ileri sürülmesi bir gerekçe olabilir mi? bilemiyoruz. Kısaca bu mezhep kadının mahremsiz

242 İbn Hazm, *a.g.e.*, V, 23.

243 Osmanî, *a.g.e.*, IV, 230.

sefere çıkmasını yasaklayan hadislerle amel ederken ayetteki istitaati genelde bu hadisler ışığında anladığından mahremsiz kadına müsaade etmemiştir. Neticede mahremi olan kadın erkek hükümlerine tabidir, eğer mahremi yoksa erkek hükümlerine tabi değildir, diyen Hanbelîlerin, mahrem şartını adeta haccın vücut şartı kabul ettikleri anlaşılmaktadır.

Hanefi mezhebine gelince, usul gereği haccın farziyetiyle ilgili olan âmm ayet kendi içerisinde "مَنْ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا" kaydıyla tahsis edildiğinden daha sonra da haberi vahidle tahsisi caiz olmuştur.²⁴⁴ Haberi vahidler ise kadının mahremsiz hacca gidemeyeceğini kati olarak ifade ettiğinden mahrem, kadının farz haccı dahi olsa şarttır. Yalnız bu şartın *vücut şartı* mı yoksa *eda şartı* mı olduğu tartışılmışsa da ağırlıklı olan vücut şartı oluşudur. Bir diğer husus ise Hanefi usulünde *sübutu zannî* ve *manaya delaleti kati* olan hükümler vacip kavramıyla ifade edilmiştir. Buna bağlı olmalıdır ki Haddadî gibi âlimlerin, kadının mahremsiz hacca gitmesi halinde *mealkerahet caiz* olacağını belirtmesi dikkate değerdir. Diğer taraftan el-Kâkî gibi âlimler ise hicrete kıyasla hacca mahremsiz cevaz verileceğini ileri sürerek Hanefi mezhebinde nispeten rahatlatıcı fetva vermeye çalışmışlardır. Ayrıca mahrem şartının sadece yolda olup Mekke'de olmamasını ileri süren Kudurî'nin görüşü de kanaatimizce bir rahatlatma olarak görülebilir. Çünkü günümüz vasıtaları ve yol şartları ile yol emniyeti bir çıkış yolu olabilir. Ancak haccın menasiki eda edilirken günümüzde karşılaşılan izdiham vb. önemli sıkıntılar atlanarak, sadece yol emniyeti ve ulaşım araçlarının konforundan hareketle bu tür esnek yorumlara yönelmek ne kadar isabetli olabilir? Ülkemizdeki ilim adamları tarafından seferlikle ilgili düzenlenen çalışmalarla, Başkanlığımızın 2006 hac organizasyonunda yer alan çalışmalarda bazen konu eklektik olarak mezhep görüşleri aktararak ele alınmış; bazen de illet tespitine gidilmiştir. Bu çalışmalarda yol emniyeti ve kadının ırzının korunması şeklindeki illetle ilgili gerekçelerden hareketle mahremsiz sefere ve hacca gitmeye izin verme meylinin olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu illet tespitlerine ve mahremsiz gitmeye yönelik eleştiriler de yok değildir.²⁴⁵

244 Kaldı ki Arap dili açısından da şöyle bir kuralın olduğunu görüyoruz. Kadim ulema buna pek çok hüküm bina etmiştir. Şöyle ki, *bedellerde nispetle maksut olan bedeldir. Mübdelün minh ise meskûtun anh hükmündedir.* Ulemanın uyguladığı kurala göre ilgili ayet "وَلِلَّهِ جِجَّ الْبَيْتِ عَلَىٰ مَنْ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا" âmmın tahsisiyle ilgili bilgi için bkz. Muhammed Maruf ed-Devalibi, s. 167, 199; Koca, Ferhat, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, İstanbul, 1996, s. 217.

245 Seferilik ve Hükümleri ile ilgili İSAV tarafından düzenlenen sempozyumdaki tebliğ ve müzakereler için bkz. Faruk Beşer, Vehbi Yavuz, Bilal Aybakan, Ali Rıza Demircan, Hamza Aktan, Hüseyin Kayapınar, Davut Yaylalı, İstanbul, 1997, s. 247–291, 337–360; ayrıca 2006 yılında Türkiye'de Hac Organizasyonu Sempozyumu, Hacda kadınların durumu ile ilgili, bkz. Ekrem Keleş, Kadriye Avcı Erdemli, Yusuf Altaş, Ankara 2007, s. 200–238.

Arap dünyasında da ülkemizde dile getirilen gerekçelere paralel görüşler ileri sürülmüştür. Mesela Mısır ilim dünyasından Rıfat Fevzi özetle, konuyla ilgili olarak şu değerlendirmeleri yapmıştır: *Günümüz şartlarında mahrem şartını öne sürmek kadın için pek çok sıkıntıya yol açmaktadır. Özellikle şu iki hususu ilave ettiğimizde bu durum daha açık bir şekilde görülmektedir. Birincisi mukaddes beldelere gitmek herkes için kolay değildir. Vize, ulaşılması güç başka nedenler ile bu imkânların aynen eş veya mahrem için de kadın tarafından temininin istenmesi gibi. İkincisi günümüzdeki ulaşım araçları kadim ulemanın öne sürdüğü sıkıntıları içermemektedir. Dolayısıyla fakihlerin değerlendirmeleri dikkate alındığında mahrem şartı konusunda bir esnekliğin olduğunu görebiliriz. Şunu da belirtmek gerekir ki bütün bunlar farz hacinin söz konusudur. Nafile hacda ise âlimlerin ittifakıyla kadının mahremsiz yolculuğu caiz değildir.*²⁴⁶

Bunun yanında yeniden değerlendirilmesi gereken birtakım hususların varlığı da kabul edilmelidir. Mesela Maliki ulemasının yaşlılara nazaran gençlerde mahrem şartını ileri sürmelerine karşılık Şafililerin her yaştaki kadının akranı bir erkeğe göre cazibesinin olacağını dolayısıyla böyle bir ayırımın doğru olmadığını "لكل ساقطة لاقطة" ifadesiyle belirtmeleri üzerinde durulması gereken bir husustur.²⁴⁷ Mezheplerin bu konu hakkındaki değişik bakış açılarından hareketle günümüzde sosyal statüsü ve kültür seviyesi farklı olan kadınların durumu yeniden değerlendirilebilir.

Usul uleması ibadetlerde ihtiyatın evla olduğunu bu nedenle "الأخذ بأكثر ما قيل"²⁴⁸ prensibiyle amel edilmesinin esas olduğunu vurgulamışlardır. Hatta "ihtiyat, bir şeyi yani hükmü en üst mertebesine hamletmeyi gerektirir" diyerek "الاحتياط يقتضي حمل الشيء على اعظم مراتبه"²⁴⁹ çoğunluğun yanında olmak yerine ibadetin ruhuna ve maksadına uygun olanın yapılmasının zorunlu olduğuna işaret etmişlerdir. Kadîhân da bu bahsi işlerken taatin ma'siyete sebep olmamasına vurgu yapmıştır.

Diğer taraftan eğer maslahata binaen hüküm verilecekse, bunun da kadim ulemamızca tespit edilen, *maslahat; kat'i, küllî, zarurî olmalı ve şer'î nassa muhalif olmamalı* şartlarını dikkate almalıyız. Vereceğimiz fetvaların halde ve gelecekteki toplumsal tesirlerini de düşünmeliyiz. Bir de zaruriyyatı hamse açısından değerlendirme yaparken konunun seddüzzerai ve fethüzzeraî ile ilişkisini gözetmeliyiz.

246 Rıfat Fevzi, s. 47.

247 İbn Dakik el-Iyd, Takıyüddin Ebu'l-Feth, İhkamu'l-Ahkam Şerhu Umdeti'l-Ahkam, Beyrut, tsz, III, 19.

248 İsmail Hakkı İzmirli, *İlm-i Hilaf, İstanbul*, 1330, s. 169.

249 Razî, Fahrüddin, *el-Mahsul fi İlm-i'l-Usül*, Beyrut, 1988, I, 505; Şevkanî, *a.g.e.*, s. 58.

Sonuç

Bütün mezheplerin, ric'i talak iddeti bekleyen kadının, iddetini evinde geçirmesinde ittifak edip âdeta bu konuda herhangi bir ihtilafın bilinmemesi, bu durumdaki kadının sefere çıkmaması ve hacca gitmemesi gereğini ortaya çıkarmıştır. Eğer ihrama da girmişse *muhsar* hükümlerine göre hareket edilmelidir. Çünkü ric'i talak iddeti bekleyen kadının süslenmesinin de istenmesi, İslam dininin aileyi koruma ve aile birliğinin devamını sağlamada ne denli hassas olduğunu göstermektedir. Buna binaen beynuneti suğradan dolayı iddet bekleyen kadının, eğer kocasıyla tekrar evliliği sürdürme imkanı ve ihtimali varsa, haccını ertelemesini uygun buluyoruz. Çünkü *der'ul mefasid celbül menafiden evladır*.

Ölüm iddeti ve bain talaktan dolayı iddet bekleyen kadınlara gelince, bunlarla ilgili ihtilafın olduğunu zikrettik. Ancak ülkemizde ve dünya genelinde hacca gidiş-dönüş şartlarının zorluğu, kota sebebiyle hacı adaylarının kur'a ile belirlenmesi ve gitmediği takdirde bir daha kur'ada isminin çıkmama ihtimalinin hacı adaylarına vereceği psikolojik gerilimi mütalaa ederek beynuneti kübradan dolayı iddet bekleyen kadın ile ölüm iddeti bekleyen kadının hacca gidip gidemeyeceğini yeniden değerlendirebiliriz. Şöyle ki, eğer kadına kura sonucu hac çıkmış ve mahrem şartı gibi diğer şartları da havi ise bu kadının hacca gidebileceğine hükmedebiliriz. Çünkü *iki farz tearuz ederse önce olanın veya vakti mudayyak olanın vakti muvassa' olana takdim ve tercih edileceği* usûl kuralından hareketle fetva verilebileceğini düşünüyor ve tekrar mütalaa için konuyu komisyonumuza havale ediyoruz.

Kadının mahremsiz sefere çıkması veya hacca gitmesine gelince; bu konuda Hanefi ve Hanbelîler hariç diğer mezhepler, bir kadının, katile halindeki kadınlarla birlikte hacca gidebileceğine fetva vermişlerdir. Ahmed İbn Hanbel'in farz hacca ilgili mahremsiz gidilebileceğine dair görüşüyle, Hanefilerde de mahremsiz gidilmesi halinde haccın *maalkerahe* geçerli olacağına dair fetva verilmesi kadın için haccı kolaylaştırıcı bir yaklaşımdır. Bunlara bağlı olarak mezhep içinde kalınıp verilen fetvalarla amel edilebilir.

Ayrıca "اختلاف الأمة على أقوال إجماع على أن ما عداها باطل" diye bilinen usul kuralından hareketle icma' dairesinde kalınarak bir mezhebin fetvasıyla amel edilebilir. Çünkü sonucu hayra götüren ve bir ibadetin deruhte edilmesine vesile olacak ihtilafın esas alınması tercih edilebilir. Kaldı ki, günümüzde hac seferleri tarifeli uçaklarla yapılmakta, oteldeki oda numarasına varıncaya kadar her şeyin önceden tespit edilmesi, gruplar halinde gidilmesi ve hemen hemen her alanda bay-bayan görevlilerin bulundurulmasına önem verilmektedir. Bunlara ilaveten Başkanlığımızın mahremiyetle ilgili ileri derecede gösterdiği hassasiyetler göz önüne alınırsa, kadının yolculuğa çıkmasıyla ilgili olarak

tespit ettiğimiz, “mahreminin veya eşinin himayesinde olması” illetiyle hedeflenen hususlar, günümüz şartlarında nispeten sağlanmış gibidir. Ancak bunun için ferdi fetvalar yerine kurumsal nitelik taşıyan bir fetvanın verilmesi daha isabetli görülmektedir. Çünkü mesuliyetsiz fetva batıldır. Dolayısıyla taklitte uyulması vacip olan fetva, mesuliyet sahibinin fetvasıdır. Bu sorumluluğu ülkemizde deruhte eden Din İşleri Yüksek Kurulumuz bu konuda da son sözü söyleyecektir. Yalnız ibadetlerde ihtiyatın esas olup *el-huruç mine'l hilaf* gereği harama düşme riskiyle, farzı terk etme riskini de her an dikkatte alıp *ihtiyath* olmamız gerektiği anlaşılmaktadır.

Bu konuda yeni bir içtihat yapılacaksa bunun bireysel içtihatlardan ziyade kurumsal bir komisyon marifetiyle gerçekleştirilmesinin daha uygun olacağını düşünüyoruz. Çünkü çağımızdaki ilmi disiplinlerin birbiriyle olan derin ilişkisi ve asrın doğurduğu çok yönlü meselelerin dinî, hukukî ahlakî ve toplumsal boyutları, ancak ilimler arası koordineyle sağlıklı bir şekilde analiz edilebilecektir. İşte tam da bu noktada Diyanet İşleri Başkanlığımızın gayretlerini ve rehberliğini önemsiyor ve böyle yorumluyoruz.

Halkımızdaki din algısını doğru şekilde yönlendirmeliyiz. Mesela yurt dışına çalışmaya veya okumaya giden bayanlarla ilgili olarak yolculuklarda mahremiyet şartı pek tartışma konusu yapılmazken, bu tartışmanın sadece hac ile sınırlandırılması ne kadar isabetli olabilir? Bu husus, *halkımız ibadetlere daha çok itina gösteriyor*, şeklindeki savunmacı ifadelerle geçiştirilemeyecek kadar ciddidir ve önemlidir. Bu durumla ilgili fetvalarımızın toplum nezdinde ne kadar etkili olduğu detaylı olarak irdelenmelidir. Çünkü toplumsal ihtiyaçlara cevap aranmasında ya da aranan cevaplarda olanı meşrulaştırma yerine, olması gerekene yönlendirmenin ehemmiyeti malumdur. Dinde ve hukukta meşruiyet esastır. Meşrulaştırma çabası, bir sapmanın veya hukuku dolanmanın göstergesidir, diye düşünüyor, *وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا* ayetinin masadaki olan bizlerin mutedil, adil, hakkaniyetli ve konumuz ibadet olduğu için bir o kadar da *ihtiyath* bir çözüme ulaşacağımıza inanıyoruz.

Kaynakça

Abdulaziz Buharî, *Keşfu'l-Esrâr*, Beyrut, 1997.

Abdulhamit, Muhammed Muhyiddin, *el-Ahvâlü's-Şahsiyye*, Beyrut, 1984.

Abdullatif b. Ahmed, *el-Furûk fi Usulü'l-Fıkḥ*, Medine, 1431.

Aktan, Hamza, “Seferilikte Zaman ve Mesafe Kriteri”- Seferilik ve Hükümleri, *İSAV*, İstanbul, 1997.

Akyüz, Vecdi, “Seferilik Açısından Vatan Kavramı, Seyahat Hürriyeti”, *Seferilik ve Hükümleri*, *İSAV*, İstanbul, 1997.

Ali Hasebellah, *Usulü't-Teşrii'l-İslâmî*, Kahire, 1997.

Aşikkutlu, Emin, "Sünnette Seferilik" - Seferilik ve Hükümleri, *İSAV*, İstanbul, 1997.

Atar, Fahrettin, "Genel Olarak Seferilik ve Hükümleri", *Seferilik ve Hükümleri, İSAV*, İstanbul, 1997.

Aynî, Bedreddin, *Umdetü'l-Kâri Şerhu Sarihi'l-Buhari*, Dâru'l-Fikr, tsz.

-----, *el-Binaye fi Şerhi'l-Hidaye*, thk.Nasiru'l-İslam Ramefuri, Beyrut, 1990.

Babertî, Ekmelüddîn, *Şerhü'l-İnaye ale'l-Hidâye* (Fethu'l-Kadîr ile birlikte), Bağdat, 1316.

Bâcî, Kadı Ebu'l-Velid, *el-Münteka Şerhü Muvatta-i Malik*, thk. Muhâmmmed Abdulkadir-Ahmet Ata, Beyrut, 1999.

Baktır, Mustafa, "Seferilikte Azimet ve Ruhsat"- Seferilik ve Hükümleri, *İSAV, İstanbul, 1997*

Bedran, Ebu'l-Ayn, *el-Fıkhu'l-Mukarinü li'l-Ahvali's-Şahsiyye*, Beyrut, 1967.

Bektaş, Osman, *Risaletü's-Sefer*, Yayına hazırlayan: Muhammed Sadi Çöğenli, ter. Mehmet Erdoğan, *İSAV*, İstanbul, 1997.

Beşer, Faruk, "Seferilik Açısından Kadınlar", *Seferilik ve Hükümleri, İSAV*, İstanbul, 1997.

Bilmen, Ömer Nasuhi, "Ahkâm-ı Şer'iyye ve Ahkâm-ı Fıkhiyye", *YİED*, S. 2, İstanbul, 1964.

-----, *Büyük İslam İlmihali*, İstanbul, 1985.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmiu's-Sahîb*, Dımeşk, 1993.

Cassâs, Ali er-Râzî, *Abkâmü'l-Kur'an*, Beyrut, 1993.

Cürcânî, Seyyid Şerif, *Kitâbu't-Tarifât*, thk. Abdurrahman Mar'aşlı, Beyrut, 2007.

Çakın, Kamil, "Hadisin Kur'an'a Arzı Meselesi", *AÜİFD*, S. 34.

Çetiner, Bedrettin, "Kur'anda Sefer", *Seferilik ve Hükümleri, İSAV*, İstanbul, 1997.

Dağcı, Şamil, "Din İşleri Yüksek Kurulu Kararlarına Fetva Konseptinde Bir Yaklaşım", *Diyanet İlmî Dergi*, c. XXXVIII, S. 4,

Dehlevî, Mahmut b. Muhammed, *İfâdâtü'l-Envar fi İdaeti Usûli'l-Menâr*, thk. Halil Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, İstanbul, 1995.

Döndüren, Hamdi, "Seferilik Şartları ve Tabilik ve Metbuluk"- Seferilik ve Hükümleri, *İSAV*, İstanbul, 1997.

Ebu Dâvûd, Süleyman İbnu'l-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvud*, Beyrut, 1998.

Ebu Zehra, Muhammed, *Usulü'l-Fıkıh*, Kahire, 1974.

-----, *el-Ahvalu's-Şahsiyye*, Kahire, 1957.

Ebu'l-Bekâ, Abdullah b. Hüsyen el-Ukberî, *İrâbu'l-Kur'an li Ebî'l-Bekâ*, Cemal ale'l-Celaleyn ile beraber, İstanbul, 1987.

Erdoğan, Mehmet, "Seferilik Hükümlerinin Değişmesi"- Seferilik ve Hükümleri, *İSAV*, İstanbul, 1997.

- Erkal, Mehmet, “*Seferilikle İlgili Mesafe Ölçüleri*” - Seferilik ve Hükümleri, İSAV, İstanbul, 1997.
- Esmendî, Abdülhamid, *Bezu'n-Nazr fi'l-Usul*, thk. Zeki Abdulber, Kahire, 1992.
- Fatma Aliye, *Osmanlı'da Kadın*, sadeleştiren, Orhan Sakin, İstanbul, 2012
- Fetavay-i Hindiyeye, (Komisyon), Beyrut, tsz.
- Fethi Düreynî, *el- Menahicül- Usuliyye*, Dimeşk, 1985.
- Gazzâlî, Ebu Hamid, *el-Müstasfâ min İlmi'l-Usul*, Beyrut, tsz.
- Gözübenli, Beşir, “*Elmalılı'nın Seferilik Meselesine Yaklaşımı*”, Seferilik ve Hükümleri, İSAV, 1997.
- Karagöz, İ., Keskin Mehmet, Altuntaş Halil, *Hac İlmihali*, Ankara, 2008.
- Haddâdî, EbuBekir b. Ali, *el-Cevheretü'n-Neyyire*, İstanbul, 1978.
- Hadimî, Ebû Said, *Haşiyetün ale'd-Dürer Şerhül-Gurer*, İstanbul, 1310.
- Halebî, Muhammed b. İbrahim, *Mülteka*, İstanbul, tsz.
- Hallâf *Usulül-Fıkhi'l-İslamî*, İstanbul, 1984.
- Haskefi, M. Alauddin, *İfâdetül-Envâr ala Usulil-Menâr*, thk. M.S. el-Burhanî, Dimeşk, 1992.
- Heyet, *Türk Hukuk Lügati*, Ankara, 1991.
- el-Hillî, Allâme Hasan b. Yusuf, *Muhtelefü's-Şiâ fi Ahkâmi's-Şeria*, Kum, 1381.
- el-Hinn, Mustafa Said, *Eserül-İhtilâ fi'l-Kavâidi'l-Usuliyye fi İhtilâfi'l-Fukahâ*, Beyrut, 2000.
- Hukuku Aile Kararnamesi*, İstanbul, 1333.
- İbn Âbidin, Muhammed Emin, *Hâşiyetü Reddi'l-Muhtâr*, Dâru'l-Fikr, 1979.
- , *Ukudu Resmî'l-Müfti*, Mecmuatu Resaili İbn Abidin, Alemül-Kütüb, tsz.
- İbn Dakik el-Iyd, Takiyüddin Ebu'l-Feth, *İhkamu'l-Ahkam Şerhu Umdeti'l-Ahkam*, Beyrut, tsz.
- İbn Ebi Şeybe, Ebu Bekir, *el-Kitâbu'l-Musannef*, Beyrut, 1995.
- İbn es-Saatî, Ahmed b. Ali, *Nihayetül- Vüsûl ila İlmi'l- Usûl*, Sa'a b. Garir, Cmiatu Ümmi'l Kura, 1414.
- İbn Hanbel, Ahmed, *el-Müsned*, thk. Hamza Hammed, Kahire, 1995.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed, *el-Muhallâ bil-Âsâr*, Beyrut, tsz.
- İbn Hişâm, Cemâlüddin, *Katru'n-Nedâ ve Bellü's-Sadâ*, thk. Yusuf Hebbud, Beyrut, 1998.
- İbn Hümâm, Kemalüddin, *Fethu'l-Kadir*, Bağdat, 1316.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvakkiîn an Rabbi'l-Âlemîn*, Beyrut, 1993.
- İbn Kudâme, Allâme Muvaffakuddin, *el-Muğni*, Kahire, 1996.
- İbn Kutluboga, Allame Zeynüddin, *Şerhu Muhtasarul-Menâr*, Beyrut, 1993.

- İbn Mace, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen*, Beyrut, 1975.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükrim, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1997.
- İbn Mâze el-Buhari, Mahmut b. Ahmed b. Abdülaziz b. Ömer, *el-Muhitu'l-Burhânî*, Beyrut, 2003.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn, *Fethu'l-Gaffâr bi Şerhi'l-Menâr*, Beyrut, 2001.
- İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed el-Hafid, *Bidayetü'l-Müçtehit ve Nihayetü'l-Muktesid*, Beyrut, 1986.
- İmam Malik, *Muvatta*, thk. M. Fuad Abdülbaki, Kahire, 1997.
- İn'am Fevval Ukkavî, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal fi Ulûmi'l-Belağa*, Beyrut, 2006.
- İsmail Hakki İzmirli, *İlm-i Hilâf*, İstanbul, 1330.
- Kârâfi, Şihabuddin Ebu'l-Abbas, *ez-Zabîre fi Furûi'l-Malikiyye*, Beyrut, 2001.
- Kâsânî, Melikü'l-Ulemâ, *Bedâi'us-Sanâi'*, Beyrut, tsz.
- Keleş, Ekrem, "Hacda Kadınların Durumu", *Hac Organizasyonu Sempozyumu, Türkiye'de Hac Organizasyonu Sempozyumu*, Ankara 2007.
- Kermânî, Ebu Mansur, *el-Mesalkü fi'l- Menâsik*, thk. Suud b. İbrahim, Beyrut, 2008.
- Koca, Ferhat, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, İstanbul, 1996.
- Koçak, Zeki *İslam Hukuk Metodolojisinde Tearuzu GidermedeTercih Yöntemi (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Erzurum, 2004.
- , "Örf, Âdet ve Göreneğin Hukuki Değeri" adlı tebliğin müzakeresi, Din ve Gelenek, İSAV, İstanbul, 2011.
- Kudûrî, Ebu'l-Hüseyn, *et-Tecrid*, thk. Ali Cuma, Ahmed Sirac, Kahire, 2004.
- Leknevî, Muhammed Emin, *Kameru'l-Ekmâr li Nûri'l-Envâr fi Şerhi'l-Menâr*, Beyrut, 1995.
- Mâturidî, Ebu Mansur, *Tevîlâtu Ehli's-Sünne*, thk. Fatma Yusuf el-Haymî, Beyrut, 2004
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, metni kontrol eden ve liügatçe hazırlayan, Ali Himmet Berki, Ankara, 1959.
- Merdâvî, Alâuddîn Ebu'l-Hasan, *el-İnsâf fi Mârifeti'r-Râcihi mine'l-İhtilâf*, Beyrut, 1997.
- Merğînânî, Burhanüddin Ebu'l-Hasan, *el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedi*, Beyrut, 1990.
- Meşruî Kanuni'l-Ahvâlîş-Şahsiyye el-Muvahhed*, Komisyon, Beyrut, 1996.
- Mevsilî, Mamud b. Mevdud, *el-İhtiyar li Tâlîli'l-Muhtâr*, İstanbul, 1991.
- Mevsuatü'l-Fıkhiyye*, Vezaratü'l-Evkâf ve's-Şuunü'l İslamiyye, Kuveyt, 2006.
- Meydânî, Abdülğani el-Ğanîmî, *el- Lübâb fi Şerhi'l-Kitâb*, Beyrut, 2010.
- Muhammed Ali Cuma, *el-Hukmü's-Şer'iyyü inde'l-Usuliiyyin*, Kahire, 2006.

- Müslim, Ebu'l-Hüseyin b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahih*, Beyrut, 1995.
- Nafaka Kanunu*, Hazırlayan: Orhan Çeker, İstanbul, 1985.
- Neseî, Ebu'l-Berekat Hafizüddin, *Keşfü'l-Esrâr Şerhu'l-Musannifi ale'l-Menâr*, Beyrut, 1986.
- Nevevî, *Kitâbü'l-İzâh fî Menâsiki'l-Hacc ve'l-Umre* (beraberinde Abdülfettah Huseyn el-Mekki'nin, *el-İfsâh alâ Mesâili'l-İzâh*), Mekke, 1995.
- Nevevî, *Minhâcü't-Tâlibîn*, thk. M. Tahir Şaban, Beyrut, 2005.
- Nevevî, Muhyiddin Ebu Zekeriya, *Kitabu'l-Mecmû'*, thk. M. Necip el-Muti, Kahire, 1995.
- Pala, Ali İhsan, *İslam Hukukunda İhtiyat İlkesi*, Ankara, 2009.
- Râzî, Fahrüddîn, *el-Mabsûl fî İlmi'l-Usûl*, Beyrut, 1988.
- Rıfat Fevzi, *el-Haccü ve'l-Umre*, Kahire, 1990.
- Sadruşşehid, Ömer b. Abdülaziz, *Şerhu'l-Cami's-Sağir*, Beyrut, 2006.
- Sâlih Farfur, *Medârikü'l-Hak el-İcmâ' ve Mebâhisuhu*, Dımaşk, 2001.
- San'anî, Muhammed b. İsmail, *Sübülü's-Selâm Şerhu Bülüğü'l-Merâm*, thk. Halil Memun, Beyrut, 1997.
- Sava Paşa, *İslam Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüt*, trc. Baha Arıkan, İstanbul, tsz.
- Semerkindî, *Tuhfetü'l-Fukahâ*, Beyrut, tsz.
- Serahsî, Şemüleimme Muhammed b. Ahmed, *Usulü's-Serahsi*, thk. Ebu'l-Vefa Afganî, Beyrut, tsz.
- Şafî, Muhammed b. İdris, *el-Ümm*, Beyrut, 1993.
- Şahin, Osman, *İslam Hukukunda Seferilik ve Hükümleri*, Samsun, 2009.
- Şâtibî, Ebu İshak, *el-Muvâfakât*, Dâru'l-Fikr, tsz.
- Şelebi, Muhammed Mustafa, *Abkamu'l-Üsrati fi'l-İslam Dıraseten Mukareneten*, Beyrut, 1977.
- Şevkânî, Muhammed Ali, *İrşâdu'l-Fuhûl*, Beyrut, 1994.
- Şibbir, Ahmed Osmânî, , *Fethu'l-Mülhim*, Dımeşk, 2006.
- Şirbînî, Muhammed Hatib, *Muğni'l-Muhtâc*, thk. İmad Zeki- Taha Abdurrauf, Kahire, tsz.
- Şürün Bilâlî, Hasan b. İmad b. Ali el-Vefâi, *Hâşiyetü'd-Dürer*, İstanbul, 1976.
- Taftazani, Sadüddin, *Şerhu'l-Akaid'in-Nesefiyeyye*, Mektebetü'l-Ezher, 2000.
- Tahânevî, Zafer Ahmed Osmânî, *İ'lâu's-Sünen*, Pakistan, 1415.
- Tahir b. Aşur, *Makâsidü's-Şeriâti'l-İslâmiyye*, Umman, 2001.
- Tirmizi, Ebu İsa, *el-Câmiu's-Sahih*, Beyrut, tsz.
- Ünal, İsmail Hakkı, *Ebu Hanîfê'nin Hadis Anlayışı*, Ankara, 1994.
- Yaman, Ahmet, *İslam Aile Hukuku*, İstanbul, 2011.

Yavuz, Vehbi, “Seferilik Açısından Kadınlar”, Tebliğinin müzakeresi”, *Seferilik ve Hükümleri, İSAV*, İstanbul, 1997.

Yaylalı, Davut, “Seferilik Hükümleri”, *Seferilik ve Hükümleri, İSAV*, İstanbul, 1997.

Yazır, Elmalılı, Hamdi Muhâmmmed Hamdi “*Donanma İanesi Zekât Yerine Geçer mi?*”, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, haz. A. C. Köksal M. Kaya, İstanbul, 2011. 169-184

-----, “*Mecelle-i Abkâm-ı Adliyemize Reva Görülen Muahezeyi Müdafaa*” 137-168.

-----, “*Seferilik Bahsi*, 403-421.

-----, “*Makale-i Mühimme*”, 75-81.

-----, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1979.

Zebidî, Zeynuddîn, *Tecrid-i Sarîh*, trc. Kamil Miras, Ankara, 1991.

Zekiyüddin Şaban, *Usulü'l-Fıkhi'l-İslami*, baskı yeri ve tarihi yok

Zemâhşerî, Ebu'l-Kasım, *el-Keşşâf*, Dâru'l-Fıkr, 1977.

Zerka, Mustafa, *Fetava*, Beyrut, 2001

Zeydan, Abdülkerim, *el-Veciz fî Usûli'l-Fıkh*, İstanbul, tsz.